

Dénes Iván Zoltán

Marczali Henrik

magyar-zsidó önaazonossága

I. KIINDULÁS

Marczali Henrik (Marcali, 1856. április 3. – Budapest, 1940. július 23.) volt az első magyar professzionális történétíró és a Budapesti Tudományegyetemen az első magyar-zsidó történész egyetemi tanár. Budapesti tanulmányai után Berlinben, Párizsban és Oxfordban előadásokon, szemináriumokon, könyvtárakban és kéziratárakban szocializálódott. Ő volt a professzionális történetkutatás, történetírás és történészképzés megalapítója Magyarországon. Mit jelentett számára, hogy magyar-zsidó volt? Mit értsünk azon, hogy zsidó volt?

Annak érdekében, hogy válaszolhassunk a kérdésre, először röviden áttekintjük életpályáját és életművét (II). Majd igyekszünk tisztába jönni azzal, milyen diskurzus keretében tesszük fel a kérdést, hogy mit jelentett számára a zsidósága. Az ugyanis mást és mást jelent aszerint, hogy a *vallásos*, az *asszimilációs*, a *soá*, a *cionista* vagy az *identitávis* diskurzust választjuk értelmezési keretül. (III).

Ennek tisztázása után vesszük számba, hogy Marczali Henrik kiknek a magyar-zsidó szellemi örökségét vitte magával, az miben állt, hogyan értelmezte át, és mire alkalmazta (IV).

Akkor, amikor a zsidó rítusközösség szigorú életvezetési szabályai helyett az őt környező világhoz idomult szakértelmiségi napi munkája során, csatládj és társasága közegeiben (V).

Majd rekonstruáljuk zsidó tárgyú írásainak gondolatmenetét, kiinduló- és végpontját, illetve érvelését annak érdekében, hogy lássuk, milyen fogalmakat milyen értelemben és milyen kontextusban használt (VI–VII).

Ezek alapján, úgy hiszem, megalapozottan válaszolhatunk a feltett kérdésre: mit jelentett számára, hogy zsidó volt (VIII.).

II. ÉLETMŰ

Oeuvre-jét forráskritikai kiadványok, monográfiák, magyar és egyetemes történeti szintézisek, tanulmá-

nyok, tankönyvek, curriculumok és a szakszerű történészképzés egyetemi meghonosítása alkotta.

Háromkötetes *Magyarország története II. József korában* (1881, 1884/1885, 1888) volt a magyar történetírás első monográfiája, amelyet a *Mária Terézia 1717–1780* (1891) és a kétkötetes *Az 1790/1-iki országgyűlés* (1907) követték. Ő írta a *Világtörténelem a művelt magyar közönség számára* újkori és legújabbkori köteteit (1883, 1884, 1885, 1892), a Szilágyi Sándor által szerkesztett milleniumi tízkötetes sorozat, *A magyar nemzet története egynegyedét* (1895, 1896, 1898), szerkesztette a *Nagy képes világtörténet* tizenkét kötetét (1898–1905), amiből az újkori és legújabbkori hat kötetnek ő volt a szerzője, még hozzá úgy, hogy mindegyikhez magyar történeti fejezeteket társított. (1901–1905). Az általa írt *Magyarország története* (1911) számos kiadást ért meg.¹

Huszonegy éves volt, amikor a *Forschungen zur deutschen Geschichte* szerkesztője, Marczali berlini szemináriumvezetője, Georg Waitz elkérte és a folyóiratban publikálta úttörő forráskritikai elemzését, amely Anonymus *Gesta Hungarorum*ának irodalmi forrásait tárta fel.

Huszonhat éves korában jelent meg Berlinben *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arrpäden* című könyve. A *Revue d'Histoire Diplomatique* Párizsban 1899-ben a XI–XIII. századi magyar-dalmát kapcsolatokat feldolgozó tanulmányát adta ki. Münchenben a *Historische Zeitschrift* 1917-ben a magyar rendek Mária Terézia melletti 1741. évi kiállítását bemutató és értelmező cikkét publikálta. Tübingenben 1910–1911-ben két könyve jelent meg, amelyeket a *Das öffentliche Recht der Gegenwart* című sorozat szerkesztője, Paul Laband német alkotmánytörténész felkérésére írt. Az elsőben a magyar alkotmánytörténetet, a másodikban a magyar alkotmányjogot dolgozta fel. A Cambridge University Press 1910-ben vaskos monográfiát adott ki tőle *Hungary in the Eighteenth Century* címmel. Londonban 1911-ben egy kötetben jelentette meg az Aradon kivégzett honvédtábornok, Leiningen-Westerburg Károly 1848–1849-es naplóját és leveleit. A *Contemporary Review* 1913-ban közölte Széchenyi Istvánról és

Angliáról írt esszéjét. A *Cambridge Historical Journal* (ma: *Historical Journal*) 1930-ban Széchényi Ferenc 1787-es cambridge-i feljegyzéseit adta közre.

Németországban és Nagy-Britanniában megjelent könyveinek reprintjei napjainkban világszerte keresettek és hozzáférhetőek. Cambridge-ben publikált monográfiáját az utóbbi fél évszázadban New Yorktól Cambridge-ig számos kiadó publikálta.² Német, francia és angol nyelvű tanulmányait és könyveit megtaláljuk a világ nagy könyvtáraiban, így a berlini *Staatsbibliothek*ben, a párizsi *Bibliothèque Nationale*ban, a londoni *British Library*ben, az oxfordi *Bodleian Library*ben, a cambridge-i Egyetemi Könyvtárban, a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban vagy a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárban.

Marczali Henrik kapcsolatban volt és maradt – egyebek között – Joseph Redlichhel, Karl Lamprechtel, Oswald Holder Eggerrel, Paul Labanddal, Gabriel Monod-val, Harold William Vazeille Temperley-vel és George Peabody Gooch-csal.³ Utóbbi 1913-ban Marczali Henrik monográfiáit és az 1911-ben publikált *Magyarország történetét* a magyar tudomány legkiválóbb teljesítményeiként értékelte, amelyekkel a magyar történetírás kiszabadult a szűklátókörű provincializmus bilincseiből.⁴ Nem tudok rajta kívül olyan magyar történetíróról, akinek ilyen mértékű és presztízszű külföldi publikációs tevékenysége, kapcsolatrendszere és reputációja lett volna.

Marczali Henrik világtörténet alatt – civilizáció- és országtörténetet író európai kortársaihoz hasonlóan – alapjában véve, bár korántsem kizárólag, elsősorban Európa-történetet, azon belül meghatározóan Nyugat-Európa történetét értette. Azt, amelynek adaptálását, kulturális átvételeit, eszméi és intézményei meggyökereztetését a magyar történelem legnagyobb egyéniségei (István, Kálmán, IV. Béla, Mátyás, Széchényi, Kossuth, Deák) legkiválóbb teljesítményének látta. Olyan teljesítménynek, amely az egykor barbár, nomád magyarok utódait művelt, szűkebb és tágabb környezetében kultúrmissziót betölteni képes magyar nemzetté formálja.

Monográfiái forrásfeltáráson, forráskritikai feldolgozáson, interdiszciplináris elemzéseken alapultak, és az emberi élet egészére irányultak. Történetírói feldolgozásai a kauzális kapcsolatoknak, az eszméi és az intézményi transzferek genezisének feltárását és meghatározását célozták. Nyitott történelemben gondolkodott. Látta és láttatta a meg nem valósult, de egykor és később valósággá tehető lehetőségeket. Párhuzamokat és analógiákat keresve a magyar történelmet az egyetemes történet eseményeivel vetette és hasonlította össze – az összehasonlító történetírás úttörője volt. Mesterelbeszélését az 1880-as évektől az 1910-es évekig dolgozta ki, majd

időről időre – tematikai szempontok szerint, más-más összefüggésben, kontextusban – újragondolta.

Történetírói *oeuvre*-je és tanári hivatása szorosan illeszkedett egymáshoz. Ő volt az, aki a történész szakképzést meghonosította a Budapesti Tudományegyetemen. A történelemtanárok és -kutatók egész nemzedékét képezte ki a tanárképző intézetben és az általa megtervezett és létrehozott, berlini mintájú történeti szemináriumban. Az 1880-as évektől az 1910-es évekig a középiskolai történelemoktatást és az egyetemi történészképzést intézményekkel, curriculumokkal, tervezetekkel, tankönyvekkel, forráskiadványokkal, átdolgozásokkal, fordításokkal, előadásokkal, szemináriumokkal és speciális kollégiumokkal, személyes példájával és tutori tevékenységével segítette elő. A következő nemzedék tagjai, vagyis az első világháború előtt Budapesten képzett történészek és történelemtanárok – így Domanovszky Sándor, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre, Tóth Zoltán, Madzsar Imre, Gombos F. Albin, Benisch Artúr, Hajnal István és Grünwald Fülöp – szinte valamennyien az ő tanítványai voltak.

Életművét a két világháború közötti elhallgatások és besorolások megbélyegezték, eljelentéktelenítették és értelmezhetetlenné tették, a Hóman-Szekfű-féle *Magyar Történet*, majd Mályusz Elemér munkássága és önmagáról kialakított képe pedig elfedte az *oeuvre*-t. Felfedezése – feltehetően nemcsak számomra – személyes élmény és szellemi kihívás.⁵

III. DISKURZUSOK, ÉRTELMEZÉSI KERETEK

Azt, hogy zsidónak lenni sokszor és sok helyen megbélyegzettséggel járt és jár, tudjuk. Azt is, hogy a megbélyegzettség kényszerpályákat és kényszerszerepeket teremt: akit zsidóként támadnak, az zsidóként védekezik. A leggyakoribb kényszerszerepek: a *pária*, a *parvenü*, az *áldozat*, az *elkövető* (illetve az azzal azonosuló áldozat) és a *mentő* szerepei.⁶

Mit találunk e kényszerszerepeken túl és kívül?

Vajon azok-e a zsidók, akik istenfélők, zárt rítusközösségben élnek, a *háláchá* előírásait követik, és az isteni gondviselésben bíznak? Vagy inkább azok, akiket a soá traumája határoz meg, és a túlélők sokadik emlékmécses-nemzedékeként gyászolják elvesztett és/vagy traumatizált felmenőiket, maguk is belső sebeket hordoznak, és mindenekelőtt emlékezeti és gyászközösséget alkotnak? Vagy sokkal inkább azok, akik szolidárisak Izraellel, és pozitív zsidó jövőképük van? Netán azok, akiknek kulturális kötődésében erőteljes a zsidó témák iránti ér-

deklódés? Vagy mindezek együtt? Ki-ki maga dönti el, hogy az önmeghatározások mintáiból mit vagy miket választ? Ezekre a kérdésekre a különböző diskurzusokban, így a *vallásos*, az *asszimilációs*, a *soá-*, a *cionista* és az *identitás* diskurzusokban különböző válaszokat találunk.

Arthur Koestler 1950 májusában az elé az alternatíva elé állította a zsidókat, hogy vagy teljesen asszimilálódjanak és adják fel zsidóságukat, vagy vándoroljanak ki Izraelbe.⁷ Isaiah Berlin oxfordi eszmétörténész viszont vitatta ezt. Úgy látta, hogy Izrael megalakulása előtt egyetlen zsidónak sem volt lehetősége arra, hogy tisztán zsidó életet élhessen, amely mentes a nem zsidók nyomásától, megtorlásától és kontrolljától. Izrael megalakulása a szabadság győzelme volt, hiszen túl azon, hogy helyreállította a zsidók egyéni, személyes méltóságát, azt, hogy emberi lények, lehetővé tette azt is, hogy joguk legyen megválasztani, milyen életet akarnak élni. De ez nem jelenti azt, hogy ahhoz, hogy egy zsidó szabad életet élhessen, Izraelbe kell mennie. Szerinte Izrael megalakulása megoldotta azt a politikai kérdést, hogy a zsidóknak legyen saját állama, ám nem oldotta meg, nem is oldhatta meg az egyes zsidók személyes dilemmáit. Ezek a mai napig fennállnak.

Berlin elutasította Koestler *vagy-vagyját*, az asszimiláció és a kivándorlás (*alija*) kizárólagos alternatívájának kényszerét. Berlin cionizmusa Izrael védelmét jelentette. Ez alatt viszont nem a zsidó közösséghez tartozás elengedhetetlen feltételét értette, hanem a zsidók szabadságának a politikai feltételét. Elutasította azt a vélekedést, hogy a zsidó életnek csak egy módja lehet. A vallásos zsidók úgy vélik, hogy a zsidó vallásnak minden mást fel kell áldozni, míg az elvilágiasodott zsidók ugyanezt hiszik a zsidó értékek megőrzéséről. Mások viszont joggal tehetik fel a kérdést, hogy maga a tény, hogy a judaizmus túlélte az ezredfordulót, igazolhatja-e az azt kísérő mérhetetlen vér- és könnytengert. Bár Berlin sohasem hitt a teljes beolvadás lehetőségében, mégis kérdés volt a számára, hogy hogyan tudhatják a zsidók, hogy a teljes asszimiláció nem lett volna számukra jobb lehetőség, mint hogy megmaradjanak zsidónak a felbecsülhetetlen szenvedés árán. A zsidó szenvedést ugyanis Berlin egyáltalán nem tartotta áldásnak, sokkal inkább átoknak. Nehéz megszabadulni attól a benyomástól, hogy úgy érezte: lehet, hogy jobb lett volna beolvadni és eltűnni, mint megmaradni és szenvedni.⁸

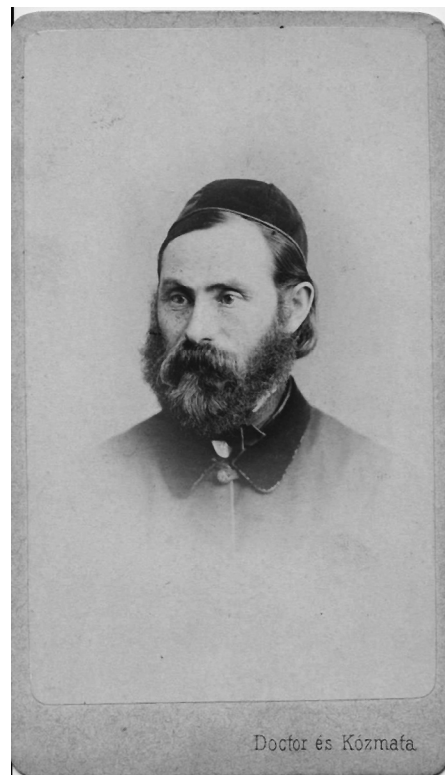
Nem állt távol Isaiah Berlin gondolatától az az álláspont, amit Bibó István másfél évvel korábban fejtett ki. Eszerint az asszimiláció (ma inkább integrációt mondanánk), a kisebbségi zsidó öntudat és a cionizmus mindegyike egyenlő és önkéntes válasz-

tási lehetőség kell, hogy legyen az egyén számára, amelyek közül egyik sem értékesebb a másiknál.⁹

Úgy hiszem, nem lenne méltányos visszavetítünk sem a hagyományos elnyomott, vagy az elnyomásból kitörésre és feltűnésre törekvő, olykor sznob zsidó szerepeket, sem a vészidőszak és a cionizmus diskurzusainak kérdésfeltevéseit, érveit és válaszait sem. A *pária* és a *parvenü*, valamint az *áldozat*, az *elkövető* és a *mentő* traumatizált szerepeibe való besorolás kényszere helyett érdemes és jóval termékenyebb, ha tettei alapján keresünk választ arra, hogy mit jelentett Marczali Henrik számára, hogy magyar-zsidó volt. Minthogy Marczali tettei – könyvei, tanulmányai, előadásai és szemináriumai – elsősorban szövegek, narratívák voltak, mentorai örökségének áttekintése után zsidó tárgyú írásai számbavételével értelmezem zsidó kötődését.

IV. MARCZALI MIHÁLY ÉS KÁRMÁN MÓR ÉRTELMISÉGI MINTÁJA

„Amennyire istenhívő, jó zsidó volt, annyira gyűlölte, sőt utálta a külső, lelketlen, magát formulákban, szertartásokban, betűimádásban kimerítő vallásos-

Marczali Mihály főrabbi portréja
(Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest)

Anw. Aug.
Geburts-Protokoll vom Jahre 1856

Nr. der Geborenen	Name der Geborenen	Datum der Geburt	Geburtsort	Eltern des Geborenen		Muttername der Eltern	Name der Eltern	Geburtsort der Eltern	Name der Eltern	Geburtsort der Eltern	Name der Eltern	Geburtsort der Eltern
				Vater	Mutter							
1	Henri Schickli	Febr. 5	Legala	Henri Schickli	Leise Herabellli	Marzali	Subaini	Subaini	Subaini	Subaini	Subaini	Subaini
2	Stachin Beck	Febr. 6	Legala	Elias Beck	Estli Keiner	Marzali	Samsen	Samsen	Samsen	Samsen	Samsen	Samsen
3	Isidori Weisz	Febr. 7	Legala	Elias Weisz	Estli Weigandern	Marzali	Stentze	Stentze	Stentze	Stentze	Stentze	Stentze
4	Lisi Fuchs	Febr. 11	Legala	Stachin Fuchs	Estli Fuchs	Marzali	Busta	Busta	Busta	Busta	Busta	Busta
5	Morham Weisz	Febr. 17	Legala	Norman Weisz	Beri Ginnat	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
6	Morham Weisz	April 3	Legala	Michael Weigandern	Sali Fejer	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
7	Muti Weisz	April 5	Legala	Norman Weisz	Sali Ginnat	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
8	Samuel Keiman	April 13	Legala	Norman Keiman	Hasi Pauck	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
9	Lisi Löw	April 14	Legala	Leopold Löw	Beri Magyar	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
10	Hasi Kraus	April 16	Legala	Leopold Kraus	Lisi Löw	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
11	Lajos Löw	Mai 3	Legala	Leopold Löw	Beri Magyar	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
12	Simon Fuchs	Mai 8	Legala	Leopold Fuchs	Beri Magyar	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
13	Morham Beck	Mai 21	Legala	Isidori Beck	Hasi Löw	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
14	Pepi Richter	Mai 21	Legala	Leopold Richter	Loni Braun	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
15	Samuel Mayer	Juni 1	Legala	Samuel Mayer	Beli Blauborn	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
16	Isidori Weisz	Juni 8	Legala	Samuel Weisz	Hasi Graf	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
17	Loni Weisz	Juni 9	Legala	Samuel Weisz	Sani Fuchs	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
18	Mathias Schlingner	Juni 13	Legala	Isidori Schlingner	Sali Bauer	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
19	Isidori Fuchs	Juni 25	Legala	Isidori Fuchs	Hasi Braun	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
20	Charlotte Spiegel	Juli 12	Legala	Luisy Spiegel	Ther Lengyel	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
21	Sali Klein	Juli 16	Legala	Sigual Klein	Sali Kraus	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
22	Sali Rosenber	Aug. 1	Legala	Sam Rosenber	Sali Fischer	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
23	Samuel Löw	Aug. 1	Legala	Joseph Löw	Beli Berkowicz	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
24	Sali Fischer	Aug. 14	Legala	Joseph Fischer	Beli Weisz	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus
25	Sigmond Kramlbaum	Aug. 24	Legala	Frant Kramlbaum	Rezi Luftman	Marzali	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus	Beri Kraus

Marczali Henrik születési anyakönyvi bejegyzése, a Marczali Izraelita Hitközség anyakönyve, 1856. (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest)

A marczali zsinagógát és a rabbi házát (fenn, középen), valamint a katolikus templomot ábrázoló képeslap (Miholics Géza gyűjteménye, digitális utómunka: Ilácsa József)

ságot mint minden erkölcsnek és műveltségnek megölőjét. Eljárásukat istencsalásnak szokta minősíteni. Felfogása az volt, hogy a régieknek sok mindenféle korlátot kellett felállítani a babonás tömeg fékezésére, de hogy ezekre jólelkű, művelt és felvilágosított embereknek nincs szüksége. [...] Viszont a szombat tiszteletét [...] megkövetelte. [...] Bárkinek volt baja, gondja, hozzá fordulhatott; tudta, hogy jobb és önzetlenebb tanácsot sehol sem kap” – írta Marczali Henrik édesapjáról memoárjában.¹⁰

De nemcsak hetvenhárom esztendősen, 1929-ben publikált visszaemlékezéseiben idézte fel az édesapját. Egy évvel később, 1930-ban a zsidók magyarországi történetéről tartott előadásában ő is megkülönböztette egymástól a középkori babonába és fanatizmusba süllyedt zsidókat azoktól a zsidóktól, akik elsajátították az európai műveltséget.¹¹

Marczali Henrik fiatalkori képe.
Borsos József felvétele 1880 körül.
 (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár)

Kisgyerekként nagyon vallásos volt, s bár a szertartásokkal nem kellett sokat törődnie, a szombatot családja szigorúan megtartotta. Hittanra az utolsó gimnáziumi évben azonban már egyáltalán nem járt: mint írta, „meguntam az álszenteskedést”.¹²

Marczali Henrik így idézte fel gyakorlóiskolai mentora, Kármán Mór hatását: „[E]gyénisége teljesen elbűvölt. Atyám után ő volt az első, aki nekem valóban imponált, az, kinek atyám után legtöbbet köszönök. Hamar tisztába jött velem, tudta, kivel van dolga, és igen szigorúan, sőt keményen bánt velem, nem nézve el a legkisebb hibát vagy hanyagságot sem. Első próbaelőadásom után annyira szidott, hogy ott a konferencián sírtam. Másrészt azonban senkivel sem foglalkozott annyit, mint velem, kijelölte, mit olvassak, figyelmeztetett a fő szempontok, különösen az erkölcsi igazságok kiemelésének szükségességére, és ami a legjobban hatott rám, teljes bizalmával tisztelt meg. Magyarország Szókratésze akkor ifjú erejének teljében állott, és lelke gazdag kincséből senki sem meríthetett sza-

badabban nálam. Különb tanítványa lehetett, de hálásabb nem.”¹³

Kozma Sándorra, az első magyar királyi főügyészre, akit Marczali még gyerekkorából ismert, így hatott Kármán Mór: „Már házas koromban történt, hogy Kozma Sándorral a Hatvany utcán sétálva találkoztunk egy egyszerű, szürke köpönyegbe burkolt emberrel, és köszöntünk egymásnak. »Ki ez?« – kérdezi Kozma. »A legkülönb ember Magyarországon.« »Komolyan?« »Legkomolyabban.« »Hogy van, hogy én nem ismerem?« »Abban ő hibás, de Méltóságod is.« »Megismerkedhetném-e vele?« »Nem szokott társaságba járni, de azt hiszem, ha hívom, és tudja, hogy Kozmával találkozhatik, eljő.« [...] Eljöttek, pontosan fél háromkor. Előbb mindenféléről beszélgettek. A hatáskörét illető kérdésre Kármán azt felelte, hogy ő mindent csinálhat, csak nem szabad tudni, hogy ő csinálja. Aztán a büntetőjog került szóba, és eldisputáltak este kilencig. Szerdán ismét találkoztam a főügyésszel. »Ez nem az élcélő zsidó, nem is a szépirodalmi zsidó, hanem igazi bölcs a javából, amilyenhez még nem volt szerencsém.«”¹⁴

A Marczalinál hat évvel idősebb iszlamista, Goldziher Ignác naplójában nagyon szigorú véleményt formált hazai kortársairól. A világhírű tudós nagyon ritkán írt valakiről elismeréssel, Kármán Móról azonban fenntartás nélküli azonosulással nyilatkozott. Bejegyzéseiből és 1876-ban, Lipcsében megjelent könyve, a *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung* ajánlásából egyértelműen kiderül, hogy Kármán Mór 1869-ben Lipcsében meghatározó szerepet játszott Goldziher filozófiai tanulmányaiban. Annnyira, hogy Kármán ítéleteit Goldziher saját kutatásai során általános elvekként alkalmazta. „[I]fjú doktorként jött Pestre, hogy a Kereskedelmi Akadémia és néhány gimnázium zsidó diákjait hittanra tanítsa. Ezenfelül rábízták a zsidó haladó párt hivatalos lapjának (*Israelita Közöny*) szerkesztését. [...] Löw Lipót kedvelt tanítványa volt, ő indította el a zsidó teológiai pályán, és a legnagyobb reményeket fűzte hozzá. A jelentékeny ifjú tudós már első látogatásomkor (1868-ban) megragadott magasrendű erkölcsi komolyságával, szavaiból kicsendülő erkölcsi szilárdságával, előkelő gondolkodásmódjával, szinte bámulatos sokoldalúságával a szellemtudományok terén. [...] [V]ilágosan láttam, hogy vele való megismerkedésem szellemem számára gondviselés adta találkozás [...], most először ismertem meg olyan embert, kinek lelkében a felismert igazság volt az úr: felvilágosult, harmonikus jellemet, nemeset és fennköltet, akinek életszemlélete mély gondolkodás és tudatos érdeklődés eredménye. Semmi lelki konfliktus-

tus, semminemű ellentmondás szavai és élete között. [...] Munkásságomhoz [...] nagy lendületet adott átfogó szelleme. K. nélkül sohasem tudtam volna saját ismereteimet formába önteni.”¹⁵

A költő, író és irodalomtörténész Komlós Aladár a magyar-zsidó irodalom értelmezése során úgy látta, hogy a „zsidó etika és a magyar nemzeti gondolat legtudatosabb és leghatalmasabb szintézise valósul meg [...] egyéniségében és tanításában. [...] Elnyomott népek mindig hajlamosak a moralizálásra; fegyver és vigasz számukra az erkölcs. A régi zsidó, akit sorsán kívül még hagyományos kultúrája is erre nevelt, éppenséggel szerette az erkölcs szempontjából megítélni a világot. Kármán [...] a *morális zsidó* egyik legjellegzetesebb magyar példája. [...] A felfogás, hogy a tudomány öncél, Kármán szerint a tudós önzés tetszetős alakja, s leálcazását oly üdvös dolognak tartaná, mintha egy élettelen bálvány imádásától szabadíthatna meg. A tudománynak nem szabad elveszítenie kapcsolatát a konkrét élettellel, s ezt legjobban a nemzeti közösség körében találja meg: a helyes nevelés is cselekedeteket vesz célba, tettek adják meg próbáját. Kármán elsősorban embernevelő. Embert nevelni pedig szerinte annyi, mint nemzete kultúrájának részesévé lenni. [...] A nemzet pedig nem valami történelmi körülmények folytán letelepedett nép, »a nép csak akkor lesz nemzetté, mikor az emberiség nagy feladatainak valamelyikét sajátos módon, külön felfogással tűzi ki magának célul«. A nemzeti tudat tartalmát ezért nem annyira a múlt emlékei, mint inkább a jövő feladatai alkotják. Az ily nemzetbe minden osztály és felekezet belefér, mely a közös feladatot vállalja. Teljesen szellemi nemzetfogalom ez, s hiányzik belőle minden kirekesztő és agresszív elem.”¹⁶

Kármán Mór pedagógiai elveinek forrásai Johann Friedrich Herbart és Hermann Lotze nézetei voltak, azokat értelmezte és fejlesztette tovább. Kármán a zsidó univerzalizmus és partikularizmus, a vallási progresszió és a vallási konzervativizmus máig zajló vitájában a zsidóságot nem rítus- és életközösségnek, nem is népnek, nemzetnek, hanem erkölcsi küldetésnek, a prófétai örökség továbbvitelének, életfeladatnak látta. Ezzel az univerzalizmus, a progresszió mellett foglalt állást a partikularizmus és a konzervativizmus ellenében. Az álláspont konzervatív ellenfelei viszont, a neológián belül is, újra és újra feltették azt a kérdést, hogy a progresszió jegyében feladott tradíció útján vajon mi fékezi meg a rohamos asszimilációt. Azt, amit a progresszívek kívánatosnak, a konzervatívok pedig a zsidóság feladásának tartottak.¹⁷

Kármán „1898-ig tanít. Ezalatt több mint ezer tanárt képzett, az egyetemen pedig húszezer hallgatót

oktatott. De Bartal György nyugalomba menése után a gyakorlógimnáziumot, az ő iskoláját, nem őrá bízzák, az Eötvös Kollégium tervét vele dolgoztatják ki, de ezt sem adják az ő vezetésére, még Kolozsvár sem hívja meg a pedagógia tanárává. Idegrendszere felőrölődik a túlfeszített munkában...”¹⁸

Goldziher alábbi bejegyzése Kármán temetése kapcsán született. Amikor róla írt, nyilván magára is gondolt: „Ma reggel Kármán Mórt kísértem utolsó útjára, ifjúkorom legjobb barátját. Vele együtt sírba szállt életem csaknem félszázados szakasza. Viszonyomat hozzá rövid szavakkal jellemzi »Mythos«-om dedikációs lapja. Az általa alapított Mintagimnázium előcsarnokában a kollégák hosszan beszéltek alkotó érdemeiről oktatásügyünk újjászervezése és nemzetivé formálása terén. Mennyit kínozták ezt az embert, hányszor mellőzték, szándékosan félreismerték. A halott, akinek dicsőségéről most oly sokat tudtak mondani, mártírként élt, és úgy is halt meg. Lelkileg meggyötörték, anyagilag tönkretették, annyi megélhetést sem biztosítottak számára, amennyi most legalább családjának javára lehetne. Így halnak meg nálunk jeles és elévülhetetlen érdemű emberek, és élnek pompásan a napi divatot szolgálók és a divathoz alkalmazkodó üresfejűek. De mi ebben a baj? Vezetők ridegsége okozta szenvedés, kínos élet végén pompás és ragyogó temetést rendeznek, koszorúkkal, nekrológokkal és üres gyászbeszédekkel. Úgy vélik, ezzel ellensúlyozhatják az élő ellen elkövetett gonoszságot.”¹⁹

Kármán Mór „egyik legfontosabb láncszeme annak a fejlődésnek, amely a magyar zsidóság felzárkózásától napjainkig vezet. Az ő személyénél láthatjuk legjobban a nemzedékek egymásba kapcsolódását: Chorin Áron mestere Löw Lipótnak, Löw Kármáné, Kármán mindnyájunké.”²⁰ a mester elődök Chorin Áron (1766–1844) aradi, Löw Lipót (1811–1875) nagykanizsai, pápai, majd szegedi haladó, magyarosodáspárti rabbik voltak. Marczali (Morgenstern) Mihály és Kármán Mór progresszív zsidó öröksége, magyar-zsidó *mászkil* programja Marczali Henrik számára minta volt. Olyan, amelyet életművében váltott valóra.

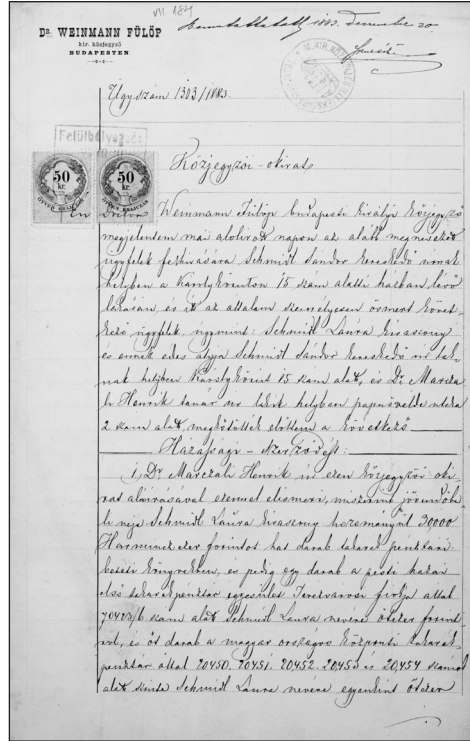
V. SZEKULARIZÁLT ÉRTELMISÉGI SZEREP, CSALÁD ÉS ÉLETFORMA

Marczali Henriket a progresszív álláspont a rítusközösség, a hagyományos zsidó életmód kereteitől az asszimilált életformához vezette, amely meghatározta életmódját és értékviselkedését.

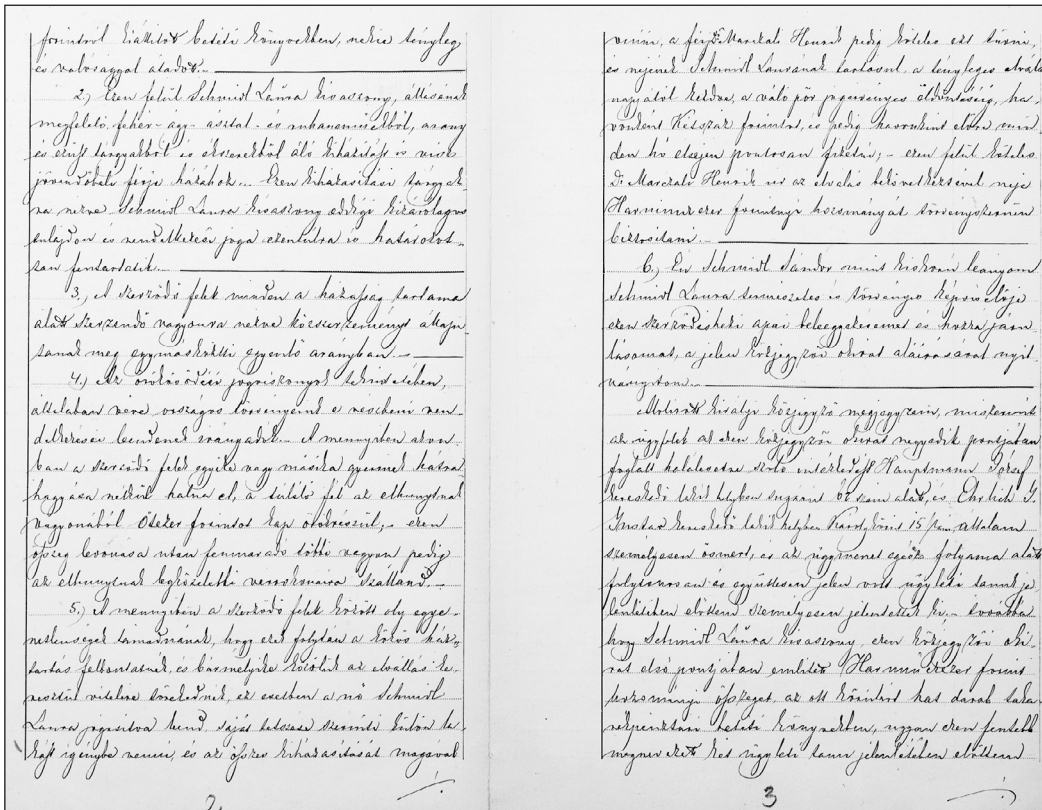
Marczali Henrik és Schmidl Laura (1866–1920) 1883. december 15-én Budapesten Weinmann

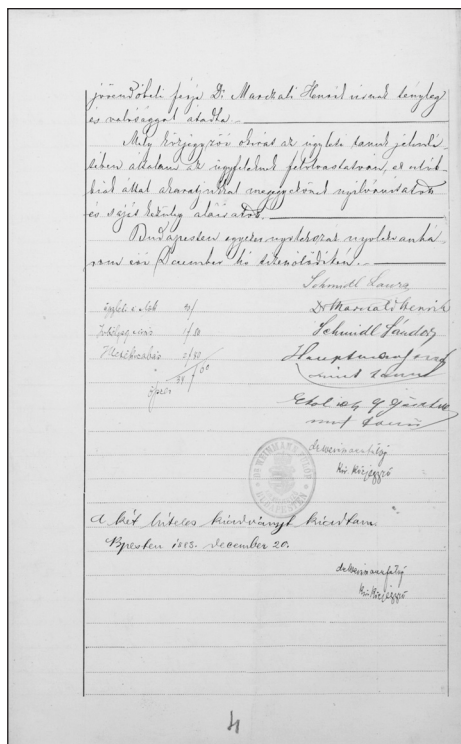

Marczali Henrik portréja.
(A Marczali Múzeum gyűjteménye,
digitális utómunka: Ilácsa József)

Marczali Henrik és Schmidl Laura
házassági szerződése
(Budapest Főváros Levéltára, VII. 184.a – 1883 – 1303.)

Fülöp közjegyző által megfogalmazott és hitelesített házassági szerződést kötöttek. Marczali a polgári házasság híve volt, aki elvhu emberként magánéletében is követte, amit helyesnek tartott. Zsinagógai esküvőjükről eddig nem találtam bejegyzést.²¹

Kilenc évvel később, 1892-ben a kötelező polgári házasságot a recepció részeként taktikai megfontolásból nem tartotta az országgyűlés elébe terjesztendőnek. A recepció mozgalom memorandumának elkészítésével megbízott előadóként ugyanis meg volt arról győződve, hogy a recepció csomagján belül a polgári házasság kötelezővé tétele még túl korai javaslat ahhoz, hogy azt el is fogadják, ezért előterjesztésével a recepció egészét veszélyeztetik: „A zsidó recepció ügyében engem szemeltek ki előadónak, el is készítettem a referátumot lehetőleg gondosan, hogy azt mint folyamodást benyújtsák az országgyűlésnek. Az ülésen Mezei Mór elnökölt, ott volt a tudós Blau Lajos, és bemutatott egy fiatalembert, dr. Vázsonyi Vilmost. A polgári házasságról azt írtam: nagy ugrás egyszerre. Történetünk azt bizonyítja, ha egyszerre nagy lépéssel törtünk előre, bizonyára nemsokára tízszer annyit teszünk hátra. A gyors haladás, akár joggal, akár nem, megfelelő ellenhatást kelt. Munkálatomat egyhangúlag elfogadták – csak a polgári házasság szakaszánál mondott Vázsonyi szép beszédet a kötelező mellett. Tüntetően elfogadták, én pedig táskámat fogtam, és elsziettem.”²²

Marczali Henrik és felesége, Schmidl Laura idősebb lánya, Marczali Erzsébet (1885–1937) 1910-ben feleségül ment a már korábban katolikus hitre tért May Frigyeshez. Esküvőjüket a Jézus szíve templomában tartották, és a cisztercita rend főnöke adta össze őket.²³ Két gyermekük, Marczali Henrik két unokája, May István János és May Erzsébet (Szarvas Pálné), katolikus volt.²⁴

Marczali Henrik még házassága előtt egy fontos téma feldolgozását tudatos önkorlátozásból utasította el. 1878. november 24-én Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost felkérte, hogy írjon „egy könyvet, mely kimutatja, hogy a papi birtok eredetétől fogva állami vagyon volt, és az is maradt. Első meglepetésében nagyon tetszett a dolog. [...] Egy pillanat múlva eszembe jutott Széchenyi mondása, hogy zsidó ne foglalkozzzék az egyházi vagyon kérdésével. Ezt azonban nem mondtam meg, csak annyit, hogy nagyba veszem megtisztelő felszólításukat, a tételt be is lehet tudományosan bizonyítani, de a könyvet nem írom meg. Írja más.”²⁵

Marczali Paulina (Póli, 1889–1977) saját bakfiskori emlékeivel kapcsolatban 1973-ban jegyezte föl édesapjáról, hogy „azt is megengedhette magának, hogy a kötelező tanterv ellenére megtiltsa, hogy a zsidó hittanórán héberül tanuljunk”.²⁶ Szintén tőle tudjuk, hogy a *Miatyánkot* tartotta a legszebb zsidó imának.²⁷ Ugyanakkor családi körben a kikeresztelkedést szigorúan elítélte.²⁸

Marczali Henrikné Schmidl Laura halotti anyakönyvi bejegyzésében a vallás rovatban „római katolikus” szerepel. Amennyiben ez az adat nem elírás – és nagyon valószínű, hogy nem az –, úgy Marczali Henrikné Schmidl Laura kitért. Ami kellő magyarázatot ad arra is, hogy miért nem zsidó temetőbe, hanem a Fiumei úti sírkertbe, König Gyula, Marczali Henrik kitért unokatestvére mellé temették.²⁹ Schmidl Laura kitérésének sem idejét, sem motívumait mostanáig nem sikerült felderítenem.

Marczali Henrikné, Schmidl Laura és May Frigyesné, Marczali Erzsébet katolikusként halt meg. Marczali Henrik unokái, May István János és May Erzsébet is katolikusok voltak.³⁰ Marczali Póli, aki előbb a hadiárva-családokat segítette, majd a fogházprogramban vett részt, unitárius lett. Marczali feltehetően mindkét lánya kitéréséről tudott, bár Póli nem a házastársai miatt döntött így, hiszen mind a két férje, Gál Sándor, majd Ernst Ottó is zsidó volt. Inkább azért tehetta, mert keresztény karitatív szervezet keretében dolgozott. Marczali Henrik nyilván magától értetődőnek tekintette, hogy leányai szabadon választottak társat. Ám azt, hogy amikor idősebb lánya ötvenkét évesen meghalt, katolikus szertartás szerint temették el, és

misét mondtak érte, az akkor nyolcvanegy éves édesapa valószínűleg nem tudta. „Papa elől titkoljuk!” – olvashatjuk (véltetően) Póli kézírását a gyászjelentésen.³¹

Marczali mindvégig tartotta a kapcsolatot saját és felesége rokonaival és Marcali zsidó közösségével. Nővére, Berger Miksáné, Marczali (Morgensztern) Johanna unokáit pedig szinte pótnagyapaként rendszeresen látogatta.³²

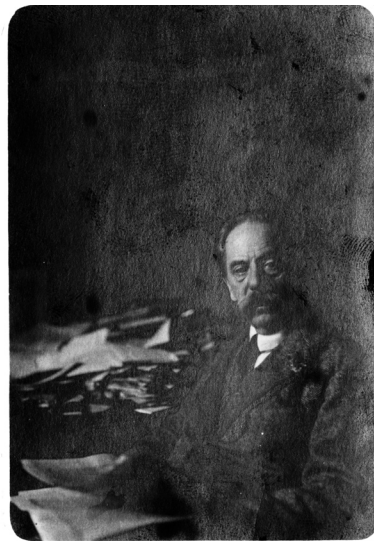
Marczali Henrik igazságkeresése, prófétai hevülete mindvégig megmaradt. Igaz, a nemzethez tartozás nála (amiképpen a magyar-zsidó mintaadók legtöbbszörénél) felülírta a felekezethez tartozást. A zsidó vallást erkölcsi elhivatottnak tartotta. A nemzetre rávetítette a *mászkil* programot, önmagára pedig a prófétai elkötelezettséget. Ennek a helyettesítésnek az eredményeként a magyar nemzet került Izrael, Isten választott népe helyébe, az igazságkereső tudós tanár pedig a próféta szerepébe, miközben a rituális közösség nemzetvallási, életvezetési szabályait az igazságkeresés napi rendszeres munkája váltotta fel.

1898-ban így írt a *Tanachról*: „A történelmi kritika szétszedte, különböző korokban létesült alkotórészeire bontotta azt a könyvet, melynek minden betűjét szent igazság szerint tiszteli a népek nagy része: a Bibliát. De mi benne igazán történelmi, a prófétai lélek ihletése, az egy-isten uralom megalapítása a földön, az igaz és szilárd marad, mint a kőszikla.”³³ Ez a szemlélet határozta meg hanukaértelmezéseit.

VI. HANUKAÉRTELMEZÉSEK

A zsidó ünnepek többségével szemben, amelyek gyásznapok, megemlékezések és számvetések, a *purim* (sorsvetés, a zsidók megmenekülése a pusztulástól a perzsa birodalomban), a *pészah* (a kovásztalan kenyér, a zsidók megszabadítása az egyiptomi fogságból), a *szimchát tóra* (a Tóra-adás – Mózes öt könyve – ünnepe) és a *hanuka* (avatás, újjászentelés, Júdás Makkabeus győzelme alkalmából a szentély újjászentelése) örömmünnepek. Marczali Henrik 1927-ben tartott széderesti beszédet, 1909-ben és 1921-ben pedig a hanukáról emlékezett meg. Azt, hogy hol, kik számára, hogyan és milyen összefüggésben tette, érdemes közelebbről szemügyre vennünk.

Marczali Henrik 1909. december 11-én abból az alkalomból tartott beszédet, hogy a Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete arra az évre neki ítélte a *Makkabéát*, a Makkabi-serleget. Tizenkét évvel később, 1921. december 24-én pedig az *Egyenlőség*ben, a ma-

Marczali Henrik 1921-ben
(Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár)

gyar zsidóság politikai hetilapjában, a kongresszusi/haladó/neológ zsidók újságjában *Hellenizmus, zsidóság és Róma* címmel jelent meg cikke, amelyben a hanuka jelentését és kontextusát értelmezte. 1909-es beszéde a kisinyovi (1903) és a białystoki (1906) pogromok után hangzott el, 1921-es cikkét pedig közvetlenül a fehérterror, az antiszemita támadások és a numerus clausus, a magyar ellenforradalmi kurzus egyetemi pozíciókat (is) újraelosztó berendezkedése, Marczali Henrik félévenkénti kényszerszabadságolása előzte meg. Az 1909-ben tartott beszéd öntudatos magyar-zsidó álláspontról tanúskodik, az 1921-es cikkben a zsidó vallás és a zsidó nép identitásalkotó jellege erőteljesebb hangsúlyt kapott.

Nagysikerű Makkabi-előadása nem a cionista, hanem az asszimilációs diskurzusba illeszkedett. Ám azon belül korántsem az önfeladó, a zsidók civilizálódása érdekében a zsidó identitást, vallási és kulturális közösségépítést feladó változatokat gyarapította. Marczali Henrik ekkoriban részt vett a Pesti Izraelita Hitközség életében, nevét megtaláljuk az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság (IMIT) Magyar Zsidó Múzeum létesítésére vonatkozó, 1910-es felhívásának aláírói és bizottsági tagjai között.³⁴ Beszédének aktuális mondanivalója pedig nem állt távol a recepcióról az *Egyenlőség*ben később megjelent álláspontjától: „Csak két évtized óta vagyunk egyenlők. Kis idő a szenvedések évezredeihez, a küzdelmek századaihoz képest. És mégis korszakot alkotó. A joggal együtt jár a kötelesség. Különben nincs erkölcsi alapja semminek. Ha a joghoz legutoljára jutottunk is, a kötelesség

teljesítésében nem szabad, nem lehet elmaradnunk senki mögött”³⁵

A Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete hanukai ünnepe során elhangzott Makkabi-beszédét azzal kezdte, hogy szemben áll minden olyan társulással, amely nem vallásos célt követ, mégis felekezeti alapon jött létre. A zsidókat ebbe a szervezkedésbe az egyetemen megalakult – felekezeti alapon álló, nem vallásos célokat szolgáló – keresztény egyesületek mintája hajtotta bele. Holott az egyetemi ifjúság felekezetek szerint tagolódása mindenki számára, de különösen a zsidók számára kártékony, az egyenjogúsággal szembenálló, azt csorbító, kényszerűségből követett modell.

Történeti áttekintésében úgy mutatta be a makkabeusokat, mint olyan egyszerű vidéki parasztemberek, akiket a szeleukida birodalom királya, Antiochosz Epiphánész (Kr. e. 175–164) meg akart fosztani hovatartozásuk, összetartozásuk, identitásuk kultuszközösségétől, életvezetésük rítusaitól. Hovatartozásukat és összetartozásukat meghatározó hitük védelmében hőstettek vittek véghez, amelyekkel megvetették az alapját a hellenizált birodalommal szembeni zsidó szabadságharcnak, a makkabeus korszaknak. Eszményük a hit ideálja volt. Az, amely ma is lelkesíti a zsidókat és erőt ad számukra. A makkabeusok hitvallók voltak, akik szembeálltak az idegen uralommal, annak isteneivel, bálványjaival, rítusaival és az azokhoz igazodókkal.

Ez után Marczali előadásában visszatért mondanivalójának aktualitásához. Kifejtette, hogy a zsidók sérelmei, bajai nemcsak külső tényezőkben keresendők, önvizsgálatra adnak okot. A történeti tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a recepció nem attól lesz a valóság formálója, hogy törvénybe iktatják, hanem ha szokássá, mentalitássá, általánosan elfogadottá válik. A protestánsok törvénybe iktatott egyenjogúságuk után kétszáz évvel lettek valóban egyenjogúak a katolikusokkal. Panaszkodás helyett immár elérkezett az egyenjogúságért folytatott – tisztességes, tiszta fegyverekkel, a megvédendő eszményekhez méltó módon folytatandó, nem pedig rossz, külső mintát másoló – harc lehetősége és ideje. Azon a nemzeten belül, amelynek a zsidók (értelmezése szerint) részeivé váltak.³⁶

Marczali Henrik 1909-es hanukabeszédében öntudatos jogkiterjesztő és jogvédő asszimiláns álláspontot foglalt el. Egy bő hónappal később, 1910. január 22-én „Göröcsöni Dénes”, azaz Friedreich István az *Alkotmányban*, a Katolikus Néppárt lapjában *Csalás az egyetemen* című cikkében azzal vádolta meg egykori tanárát, hogy egyik zsidó doktoranduszának, Singer Artúrnak előre megmondta, doktori szigorlatán milyen kérdést fog kapni: a zsidó profesz-

szor zsidó doktorandusza szigorlatán tehát csalást követett el. A vádat sajtóhadjárat és egyetemi diákmozgalom követte, amelyben a Szent Imre Egyesület tagjai – az 1901-es egyetemi keresztmozgalomhoz és a Pikler Gyula (a Budapesti Egyetem jogfilozófia-tanára) és Somló Bódog (nagyváradi és kolozsvári, később budapesti jogfilozófia-tanár) elleni antiszemita hajszákhöz hasonlóan – Marczali előadásainak megzavarásával és tömegakciókkal támadtak. Marczali állta a sarat, nem hagyta megzavarni magát, és továbbra is megtartotta előadásait, tanítványai védték, ő pedig rágalmozgásért indított. Három évvel később, a Kúria tárgyalásán a vád rágalomnak bizonyult, és a rágalomhadjárat Marczali jogi és erkölcsi győzelmével zárult.³⁷

Schönfeld József 1910-ben a cionista havilapban, a *Zsidó Szemlé*ben elmarasztalta Marczalit. Kritikája Marczalinak mint a zsidó elit egyik nagyhatású (az antiszemita támadással szemben a zsidók által megvédett) mintaadójának szólt. Felrótta Marczali Erzsébet kikeresztelkedését és katolikus esküvőjét, valamint azt is, hogy Marczali Henrik elhatárolódik a cionizmustól.³⁸ Grünwald Fülöp az *Ararátban* harminc évvel később már mást és másként hangsúlyozott, mint Schönfeld József: „Marczali ellen a néppárt kezd hajszákat. Ami nem sikerült 1910-ben, azt elértek egy évtizeddel később, a kurzus napjaiban. Marczalit eltávolítják az egyetemről.”³⁹

1919 őszétől ugyanis Ballagi Aladár, Méhelj Lajos és Tuzson János (valamint később Pauler Ákos) kezdeményezésére – közvetlenül azért, mert Marczali ellenezte a különítményesek egyetemi szerepének engedélyezését – az egyetem bölcsészkarára Marczali Henriket kényszerzabadságra kényszerítve megfosztotta a tanítás lehetőségétől.

Egy évvel később Marczali más tragédia is érte: 1920-ban meghalt szeretett felesége, Schmidl Laura. 1924-ben Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter Marczalit nyugdíjazta, így szorította ki a Történeti Szeminárium megalkotóját, a történész szakképzés kialakítóját, az 1526 előtti magyar történelem tanárát az egyetemről és a magyar tudományos életből. Utóda Hóman Bálint lett. Marczali Henrik 1919 után egyáltalán nem kapott tudományos felkérést és megbízást a Magyar Történelmi Társulattól és az Akadémiától. Ugyanakkor a Pesti Izraelita Hitközség által biztosított fórumokon rendszeresen szerepelt, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatban és a Zsidó Szabadegyetemen is időről időre előadott.

1921. december 24-én a zsidó és az egyetemes történet összefüggésében helyezte el és értelmezte a hanuka jelentőségét.⁴⁰ A *Makkabeusok első könyvét* mint katonai és politikai forrást ismertette, és meg-

állapította, hogy a makkabeusok felkelése biztosítani tudta Makkabeus Simon számára a vallási és a politikai függetlenséget, majd egy évszázadig pedig Matitjáhu (Mattatiás) leszármazottai, a hasmoneusok uralkodását.⁴¹

A *Makkabeusok második könyve* hetedik fejezetében Antiokhosz Epiphanész egy asszonyt és hét fiát kínhalállal fenyegette, ha nem esznek sertéshúst, és nem tagadják meg a hitüket. Ők azonban kitartottak hitük mellett, és valamennyien az önfeláldozást választották. Marczali ehhez a mártírtörténethez kapcsolta a hanuka jelentőségét a zsidó és az egyetemes történelemben. Az örök élet a mulandóval itt állt szemben először a történelemben. „Hol ilyen eszme és ilyen meggyőződés uralkodik, lehet szó kiirtásról, de meghajlásról nem. A mártírok szelleme, mely azóta annyiszor tartotta ébren a zsidóságot a legszörnyebb üldözések közt, itt nyilatkozott meg először. Ennek a szellemnek áldozunk; előtte hajlunk meg Chanuka napjaiban. De a szellemnek földi hüvely is kell. Ezt a felújuló zsidó állam adta meg. Ennek létrejötté pedig nemcsak Makkabeus Júdás, testvérei és társai hősiességének volt köszönhető, hanem a hatalmak általános konstellációjának is. Régi időkben a kis Palesztina nagy birodalmak, mint Egyiptom, Asszíria, Babilónia közé ékelve, mintegy »puffer«-állam szerepét töltötte be, és mint ilyen pusztult el. Most akadt pártfogója. Állítólag már Júdás lépett érintkezésbe a római szenátussal. Bizonyos, hogy Simon barátságát és szövetségét elfogadta a római, máris világbíró tanács. [...] Ezzel a hatalommal, ennek árnyékában sikerül csak egy századig nyugalmat, biztonságot, fejlődési lehetőséget biztosítani annak a kis törzsnek Júdeában és Galileában. Fejlődési képességet, hogy fölvegye magába azokat az eszméket is, melyeket a görög bölcsészet nyújtott termékenyítésére. Egymást váltják fel gyors egymásutánban a királyságok és fejedelemségek Elő-Ázsiában. Mily keveset számít közöttük az olyan csekély területű és népességű föld, minő Zsidóország. De gondolja csak meg mindenki: minő más leendett volna az egyetemes történelem lefolyása, ha sikerül a bálványoknak 167-ben Kr. e. elfojtani az Egy Isten tiszteletét, ha annyi hőstett után nem gyullad ki később a Chanuka lángja.”⁴²

A szeleukidák erőszakos hellenizálási törekvései elleni felkelést (egyúttal a hellenizált zsidókkal való leszámolást), Matitjáhu (Mattatiás) és fiai, Johánán, Júda (Júdás), Eliézer, Jonatán és Simon szabadságharcát Marczali Henrik az egyistenhitet, a mózesi törvényeken alapuló zsidó összetartozás fenntartását védelmező vallásháborúnak látta és látta. Olyannak, amelyet akkor (hatalmi megfontolásból) Róma támogattott.

**Marczali Henrik, a nyugalmazott professzor
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár)**

Idézzük emlékezetünkbe: az a Róma, amely bő egy évszázad múlva felszámolta a szeleukida birodalom maradványát, ami után – tudjuk – Judea hamarosan római provincia lett. Újabb száz évvel később a római uralom elleni zsidó háború leverése, a szentély és Jeruzsálem elpusztítása után Judeát Szíria provinciába olvasztották bele, Jeruzsálem helyén római település, Aelia Capitolina állt, az egykori Judea és Izrael nevét pedig a filiszteusok földjére, Palesztinára változtatták. a római birodalom államvallása viszont bő három évszázaddal később az egykori esszénus szektából kinőtt keresztény vallás lett.

Marczali Henrik hanukai beszédei a jó magyar és a jó ember jogkövető határozmányainak követelményeit összekapcsolták a jó zsidó – bálványimádással és a túlélés érdekében megalkuvó magatartással szembeni – önfeláldozásával, egyistenhitével.

VII. A ZSIDÓK HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Marczali Henrik az 1890-es évektől kezdődően részt vett a magyar-zsidó neológ közéletben, a húszas évektől pedig a Pesti Izraelita Hitközség egyik

vezető szellemi tekintélye, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat igazgatósági tagja, a Társulat Oklevélbizottságának elnöke és a Társulatnak a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagja volt.⁴³ A szegedi zsidók történetéről cédulaanyaga maradt fenn a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Az *Egyenlőség*ben számos írása és több, vele készített interjú jelent meg.

A föld az ember címmel 1930. április 30-án tartott előadást az IMIT-ben, amelyben áttekintette a zsidók történetét Magyarországon a honfoglalástól egészen a XIX. század második feléig. Az előadás szövegét az IMIT-évkönyv közölte. Marczali arra kereste a választ, „hogyan annyi válságos és sok százados szorongatásokon át mennyi jutott ebből az áldott földből eleinknek”.⁴⁴ Úgy látta, hogy a honfoglalás utáni első száz évben a Magyarországon élő csekély számú zsidó minden akadály nélkül szerezhetett földet, hiszen földbőség volt, és a fő foglalkozások, a pásztorkodás, a halászat és a vadászat mellett a földművelésnek alig volt értéke.

A XI-XII. század fordulóján az első zsidó földtörvény a „törzsökös, bennlakó zsidók törvénye” volt, amely megtiltotta, hogy zsidók keresztény rabszolgákat tarthassanak, előírta, hogy földet csak pogány rabszolgákkal műveltethettek, megengedte, hogy birtokot vásárolhassanak, de csak püspöki

**Marczali Henrik Balatonkeresztúron 1930-ban
(a Marcali Múzeum gyűjteménye,
digitális utómunka: Kurucz Ádám)**

**Marczali Henrik 1930-ban marcali rokonai körében
(a Marcali Múzeum gyűjteménye,
digitális utómunka: Kurucz Ádám)**

székhelyen lakhattak, és ezért nyilván helypénzt, egyenes adót és ajándékot kellett fizetniük.

A németországi zsidóüldözések elől menekülőket Kálmán befogadta, de az új jövevényekről szóló törvénye nem szól földművelésről, csak kereszty és zsidó közötti vásárlásról és zálogról. II. András és IV. Béla hivatalos pénzhamisításához zsidókat is használt. „Az ilyen tőzsérek, akár zsidók, akár nem, vak és szerencsétlen eszközök voltak, arra valók, hogy a nép dühe ellenök, és ne a fejedelem ellen forduljon. Szerencsés Imre, Süß Oppenheimer Württembergában és Efraim zsidó, ki Nagy Fridriknek volt hivatalos pénzhamisítója, e renchez tartoztak, és a zsidóságnak nincs oka velök büszkélkedni.”⁴⁵

Nagy Lajos uralkodásáig az egyház kánonjai ellenére a zsidók Magyarországon nem voltak elnyomottak, házuk, telkük, szőlőjük volt, és egyforma szabadságot élveztek a keresztényekkel.

Ám Marczali szerint 1360-ban (Komoróczy Géza szerint az 1341–42-es pestisjárvány után) Nagy Lajos kiűzte a zsidókat, ingatlanukat lefoglalta és eladományozta. Akik közülük évek múlva visszatértek, ingatlanjaikat mások tulajdonában találták.⁴⁶

A zsidók Magyarországon a XV. századtól kezdve (német példára) a királyi kamara szolgálói voltak,

„a királyok a magok érdekében tartják őket, hisz a zsidó szivacsnak szolgál, akit kifacsarhatnak, mikor tetszik. Ezért nemcsak az uralkodó, hanem egyes főurak is [...] felhasználják őket arra, hogy pénzt szerezhessenek, míg ezt el nem veszik tőlük. A zsidó tehát hasznos háziállat – míg van pénze.”⁴⁷ Ám a királynál, a főuraknál és a papságnál jóval ádázabb, igazi ellenségük, az ellenük irányuló gyűlölet szítója a városi polgárság volt.

A XVI. század és Mohács a magyarok számára a nemzeti nagyság gyásztemetőjét, a zsidóknak viszont „a teljes, reménytelen függést, a ghejtóba záratást, a világgal érintkezésről lemondást” jelentette. „Áldva legyen emléke őseinknek, kik vallásban, családban, jótékonyságban nehéz, gyakran gyümölcstelen munkában találtak vigasztalást. Miből tengettek mégis életüket, ha ez ugyan életnek mondható? Házalással, tót, rusznyák földön kocsmázással, pálinkaégetéssel, bérléssel. A módosabbak ezüstpénz váltásával a lengyel határon, ha ugyan el nem csípték őket. A városokból ki voltak zárva [...] A török háborúkban szállítással, kémkedéssel is foglalkoztak. [...] Mária Terézia 1746-ban a rendes kontribúción felül még tolerancia-taksát is varrt a nyakukba. Világos, hogy háromszáz éven át zsidó nem lehetett földbirtokos; nem nőhetett össze az anyafölddel. Minden mástól eltekintve, lehetetlenné tette ezt a kizárólagos nemzeti jog.”⁴⁸

„Amint Magyarország erősödik, a zsidóknak is jobb a dolguk. Házalás, kiskereskedés volt főfoglalkozásuk. De Mária Terézia háborúiban már részt vesznek szállításokban a hadsereg részére. A nagyobb városokban ipart is űznek. A zsidók és keresztyének közti űrt abban az időben nem hidalja át semmi. Igaz, hogy lealázó jelet nem viselnek, mint Ausztriában. De politikából, műveltségből csak vajmi kevés jut nekik. Egész szellemi életüket lefoglalják hitük sajátos intézményei és községi rendszerük. Még a kereskedésben és bérlésben is másodrendű szerepre szorulnak. Számuk hivatalosan 1786-ban 46 166-ra rúg. Mi legfájdalmasabb volt reájuk nézve, gyermekeiket meg szokták csellel, erőszakkal keresztelni, és azt visszacsinálni nem lehetett, mihelyt befejezett tényről volt szó.”⁴⁹

II. József toleranciapátense a középkori rabság súlyát enyhítette. „[A] császár elhatározta e csüggedt népnek emberi bánásmód által hasznos polgárokká nevelését. Különbséget tesz a régi előítéleteken csüngő »koldusnép« és a műveltebb rész közt. Az utóbbi részére lehetővé akarta tenni magasabb és tiszteltebb társadalmi állás kivívását. [...] Célja az, »hogy a számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék ezentúl az országnak, kereskedése és felvilágosodása korlátozásának megszűnése miatt.«”⁵⁰

Marczali valamennyi monográfiájában és szintézisében tárgyalta, II. Józsefről és koráról írott monográfiájában pedig részletesen feldolgozta a zsidók magyarországi helyzetét, amit külön cikkben is megjelentetett a *Magyar-Zsidó Szemlében*.⁵¹ a *magyar nemzet története* nyolcadik (XVIII. század) kötetében pedig a következőképpen mutatta be a felvilágosult abszolutista uralkodó zsidókkal kapcsolatos álláspontját:

„Minden elnyomott felekezet és faj emberi jogainak érvényesítőjét tiszteli II. Józsefben, de különös hála és tisztelet övezi nevét a zsidóknál. A többinek csak történeti jogokat adott vissza; reájok nézve a középkori rabszolgaság igáját kezdte enyhíteni. Amott a humanitás szempontja mellett előtérbe lép a politikai számítás is; emitt majdnem kizárólag az első vezeteli.”

II. József előírta, hogy „meg kell szűnni nemzeti nyelvük használatának, kivéve az isteni tiszteletet. Minden irományuk az ország nyelvén írandó. Fő zsinagógáik mellett iskolákat állítsanak fel állami felügyelet alatt. Megengedi azonkívül, hogy a fennálló nyilvános iskolákat látogassák. Hogy végre szaporított és szélesített jövedelmi források által elvonassanak az uzsorától és csalástól, megengedendő nekik: 1. A földművelés gyakorlása. Árendát bírhatnak húsz évre, ha a földet csak zsidók által műveltetik. Ha áttérnek, földbirtokot szerezhhetnek. 2. A fuvarozás. 3. Szabó, varga, kőműves, ácsmesterség, az építésnél is, ha matematikát tanultak. 4. A műasztalosság, festészet, szobrászat. 5. A gyár-ipar, »minthogy találékonyak«. 6. A szövés és más ilyenmű kézipar.

Később a kancellária jelentései alapján a császár még pontosabban meghatározza célját. Nem akarja e kedvezések által a zsidóságot, minő akkor volt, szaporítani. Előtte mindig e faj művelése és felvilágosítása lebeg. »A szélesebb körű kereset, karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése, a jobb tanítással és nyelvük megszűnésével együtt elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, ez által keresztyénekké teszi őket, vagy pedig javítja erkölceiket, úgy hogy az állam hasznos polgáraivá lesznek, mi legalább a jövő nemzedéknél biztosan el lesz érve.«

A császár ez emberséges gondolkodásának eleinte inkább csak a prágai és bécsi zsidóság látta hasznát: a magyar még nagyon szegény és műveletlen volt ahhoz. De itt is előfordul már 1781-ben, hogy egy zsidó ifjú tudományos pályára lép. Egyebekben a helytartótanács megengedhetőnek tartja, hogy béreljenek, szabadon kereskedjenek és fuvarozzanak, s keresztyén legényeket tartsanak. Még a fegyverforgatást is ajánlja, hogy testileg erősödjenek, az elő-

kelőbb zsidóknak pedig még a kardviselést is megengedné. Saját nyelvük helyett két év alatt a magyarra akarja őket szorítani. Később, 1787-ben, a császár német családnevek felvételére készíti őket. Abban túllő a célon, hogy a külső különbség megszüntetésére el akarja tiltani a zsidóknak a szakállviselést, úgy, mint Nagy Péter az oroszoknak. Ez ellen az összes zsidóság siralmasan folyamodik a császárhoz, ki kegyesen enged is kérésüknek.

A zsidóknak adott új jogok, a városokban való megtelepedés, szabad kereskedés és iparűzés ellen csak a városi polgárság szólal fel, különösen a pozsonyi, nagyszombati, budai. De a császár nem engedi, hogy szándékát kijátsszák, és a kancellária legtöbb esetben a zsidók mellett nyilatkozik, mint akik a forgalom fenntartása által nagy hasznára vannak az országnak. Általában el volt terjedve az a vélemény, hogy József polgárjogot adott ez elnyomott fajnak. Ez betű szerint nem áll. Többet tett annál. Megnyitotta előttük a sorompót, hogy anyagi és szellemi tehetségeik kifejtése által azt több nemzet munkája által megszerezzék.⁵²

A kereseti lehetőségek és a pályák megnyitása, a korlátozások és a terhek nagy részének lebontása nem jelentett ugyan polgárjogot, mégis felkeltette a városi polgárság féltékenységét, mindenekelőtt Pozsonyban, Budán és Pesten. A bevándorló zsidók egy része letelepedhetett, földművelő lehetett, birtokot szerezhetett. A városokat is megnyitotta: immár zsidók is nagykereskedők lehettek. Mint Marczali 1930-ban hozzáteszi, „nagyraeszt ennek köszönheti Budapest kereskedelmi felvirágoztatását.”⁵³

„József uralma emelte a zsidóság önértékét, mert megnyitotta előtte a szabad pályákat is. Az volt a kérdés, nem borul-e fel minden abban a nagy zűrzavarban, melyet halála idézett elő. [...] Az akkor erősen fellángoló közvélemény [...] nagyrészt József befolyása alatt maradt.”⁵⁴ Az 1790–91-es országgyűlés megerősítette József zsidókra vonatkozó rendelkezéseit, részletes tárgyalásra regnikoláris bizottságot küldött ki, amelynek operátumait a francia háborúk után, tehát egy nemzedékkel később tárgyalták, amikor a morva és galíciai bevándorlás megváltoztatta a közvélemény beállítottságát. Marczali Henrik az 1790–91. évi országgyűlés vonatkozó tanácskozását és határozatát 1898-as munkájában is hasonlóképpen összegezte:

„Mint minden rangnak és rendnek, úgy a zsidóságnak kérdése is tárgyalás alá jutott ebben a mozgalmas esztendőben. Az irodalomban többen szólaltak fel érdekükben, különösen Nagyváthy János, a híres gazda, és Szirmai Antal, és az országgyűlésen is foglalkoztak sorsukkal. A gyakorlati kérdés az volt: érvényben maradjanak-e rájuk nézve II. Jó-

zsef kedvező intézkedései. A német lakosságú városok és különösen Nagyszombat ki akarták őket zárni körükből, a megyei követek egy része ellenben fel akarta őket menteni a törvénytelen tolerancia-taksa alól. Az országgyűlés egyelőre is, addig míg az országos bizottság munkálata nem tárgyalatik, azt határozta felőlük, hogy mindenütt, kivéve a bányavárosokat, megmaradjanak azon állapotban, amelyben 1790. január 1-én voltak. (XXXVIII. t.-cz.) József rendelkezései tehát, legalább egy időre, törvényes erőre emeltettek.”⁵⁵

„Az operátumok intézkedést sürgetnek a betóduló zsidók ellen. Megkövetelik papjaik tudományos nevelését, hogy rendesen vezethessék az anyakönyvet. Megengedik a zsidó gyermekek keresztyén iskolába járását, kereskedés és ipar űzését, földművelésre pedig szigorúan utasítják őket. Szabad bárhol az országban lakniok, kivéve a bányavárosokat. [...] E javaslatok egyrészt kétségtelenül emelni akarták a nagyobbára középkori babonába és fanatizmusba süllyedt zsidóságot, de nem elégíthették ki azok igényét, kik már elsajátították az európai műveltséget. E tekintetben, úgy magyarosodás dolgában is, a pesti, aradi, szegedi, pápai községek jártak elől. Az értelmiség körében – ősi hagyomány – különösen mint orvosok tűntek ki, és megkedveltették magokat előkelő dámákkal is. De mihelyt általánosabbá vált Széchenyi nyomain az a meggyőződés, hogy az ipar és kereskedés minő fontos az ország haladására nézve, meg kellett változnia a közvéleménynek. A zsidók máris vetekedtek a görög és örmény üzletemberekkel. A hangulat teljesen megváltozott a liberális iránynak túlsúlyra jutásával. A konzervatívok is belátták polgári helyzetük javításának szükségességét.”⁵⁶

Az 1839–40-es diétán Eötvös a teljes emancipációt ajánlotta, és Dessewffy Aurél is pártolta a zsidók ügyét. Ám a főrendek ellenzése miatt a végleges rendezést a következő országgyűlésre halasztották. Az 1843–44-es országgyűlésen e tekintetben a tét az volt, hogy a zsidók a nem nemesekkel azonos jogúakká válhassanak. A zsidók jogainak kiterjesztését pártolta az alsótáblai liberális megyei követek többsége, míg a városi követek elleneztek, a többség pedig végül leszavazta. Marczali előadásában sorra vette az alsótáblai felszólalók állásfoglalását, tételeit és érveit, amelyet érdemes összevetni Kecskeméti Károly monográfiájával.

„Végre is csak azt lehetett elérni, hogy mindenütt az országban lakhassanak, a bányavárosokban is. [...] A törvényjavaslat 37 szavazattal 12 ellen megbukott. Háromszoros retortán ment át: kerületi, összes és vegyes gyűlésen. Amit nyertek a vámon, elveszett a réven. A nyárspolgárok azon voltak, hogy tovább is jogtalanok maradjanak a zsidók.”⁵⁷

Marczali Henrik előadásában szintén részletes áttekintést adott a zsidóemancipáció kezdeményezéséről és meghiúsulásáról az 1847–48-as országgyűlésen. „A városi polgárság, mely Pozsonyban, Pesten, Fejérváron támadta őket, elérte célját. Midőn az országot a szabadság, egyenlőség, testvériség alapján akarták szervezni, a zsidók, kiknek túlnyomó része szóval, tettekkel csatlakoztak az új eszmékhez, polgárjogot most sem nyertek. [...] Csak a szabadságharc legvégső szakában, közvetlen a katasztrófa előtt vált törvénné az emancipáció.” Szemere Bertalan miniszterelnök törvényjavaslatának indokolásában „igen virágos jelszavak is foglaltatnak. Adjuk meg a zsidó népnek a szabadságot, vegyük le róla a megvetetést, ékesítsük fel az emberi méltóság és polgári önérzet nyilvános tudatával, nyújtsunk neki alkalmat ősi hajlékát vizsgálat és javítás alá vehetni, és örömet, boldogságot éppen magoknak a zsidóknak szerzünk, akik polgári életükben épp azon óság és romlott állapot miatt szenvednek, mellyet magok tűrtek legnyugtalanabbul. Érintve van már a zsidóság keblében elhatalmasodó szakadás is. A zsidóság kebelében az orthodoxok és reformóhajtok felekezete naponként mérgező gyűlöletté fajul.”

Marczali Henrik néhány megjegyzést fűzött a törvényhez: „[M]ég két emberöltő után [is] ott látják őket, hová József császár helyezte: a föld művelésében látva anyagi és lelki boldogulásukat. [...] A reform éppúgy hatott a zsidókra, mint minden más nemzetre. [...] Szép gesztus, de megkésített.”

Az olmützi oktrojált alkotmány, az álalkotmányosság elvben kimondta ugyan a jogegyenlőséget, de korlátozta a birtokszerzést és a honosságot. „Magyarországon pedig már törvényesen be voltak fogadva a zsidók. Éltek is e joggal, 1849-től 1851-ig szerezhettek földbirtokot. Mikor az álalkotmányosság megszűnt, 1851 végén, e jogtól elestek, de a birtokban megmaradtak. A »kis szabadság« idején (1861) ezt a jogot visszanyerték, és azóta éltek is vele.”⁵⁸ „Midőn, 1861-ben, Magyarország törvényhozása újra felemelhette szavát, nem feledkezett meg határozatba iktatni a középkori hűbéres rendszer nyomainak eltörlése mellett a zsidók törvényes egyenjogúságát.”⁵⁹

Marczali Henrik *A föld az ember* című előadásában a zsidók magyarországi földbirtoklása kapcsán a zsidók magyarországi történetét, helyzetük korlátait és lehetőségeit, és az emancipáció előzményeit követte nyomon magyar és egyetemes történeti forráskutatásai, honfoglalás kori, Árpád kori, XVIII. és XIX. századi forrásfeltárásai és feldolgozásai alapján.

VIII. „HAZAFISÁG ÉS EGYISTENHIT”

Marczali Henrik nyugdíjazása, a magyar tudományos intézményekből való kiszorítása (1919–1924) után a Pesti Izraelita Hitközség szellemi és erkölcsi tekintélyeként közösségi értékelési és magatartásmintát nyújtott. Nyolcvanadik születésnapján az *Egyenlőség* újságírója interjút készített vele.⁶⁰

Marczali Henrik magyar és egyetemes történelmet írt, de azon belül képet alkotott a zsidók történetéről is.⁶¹ Mesteréhez, Kármán Mórhoz hasonlóan az egykori *műszkil* programot értelmiségi szerepé tudta formálni. Hasonlóképpen, ahogy David Émile Durkheim tette, aki francia zsidó rabbinmendezékek leszármazottja volt, és a szociológia és a kulturális antropológia tudományának megalapítója lett.⁶² Szemjon Dubnov pedig a zsidók történetét írta meg tudományos igénnyel.

Marczali Henrik professzionális értelmiségi, szellemi és erkölcsi mintaadó, magyar hazafi volt, aki vállalta zsidó gyökereit. Azok közé tartozott, akik hittek a szellemi és erkölcsi nevelés erejében. „Hazafiság és egyistenhit” – formulázta meggyőződését 1927-ben.⁶³ 1936-ban, nyolcvanadik születésnapján, az antiszemitizmus és a zsidók gyávasága és hitehagyása ellenében így fogalmazott: „A zsidóság arra való, hogy a tüzet őrizze örök időken át, a szellem és a hit tüzét. [...] A zsidóság léte, gerince, törzse erős. Semmi értelme, hogy fáradtan, haldokolva lehulljanak róla a levelek.”⁶⁴

Grünwald Fülöp az alábbiakban összegezte egykori mestere zsidó kötődését: „Marczali, kivel papok nemzetségének sora szakadt meg, gyermekkorában a Somogy megyei faluban, melynek nevét felvette, már Berzsenyi *Fobászkodásával* imádkozott. Mint fiatal tanár nem enged főpapi pártfogói térítési hadjáratának, akik egyetemi tanárság ígéretével próbálják hitének elhagyására bírni. [...] De évtizedeken át nem tartott fenn kapcsolatot a zsidóság kultúrtörökvéseivel. 1884–85-ben találkozunk még egy-egy közleményével a *Magyar-Zsidó Szemlében*, de csak 1910-ben jelenik meg újra cikke az IMIT évkönyvében. Acsády halála után átveszi az Oklevélbizottság elnökségét. 1920 után kezd többet szerepelni a zsidó közéletben.”⁶⁵

Marczali Henriknek nyugdíjazásától kezdve – miniszteri segélyezése ellenére – megélhetési gondjai voltak. Bár 1930-ban még József körúti nagy, személyzetet foglalkoztató lakásában lakott, egy idő után azt már nem tudta fenntartani, el kellett onnan költöznie. Utolsó lakása az Arany János utca 16. számú ház harmadik emeletén volt. Póli lánya szerint utolsó éveiben súlyos betegséggel küzdött, de belső nyugalom töltötte el.⁶⁶

Marczali Póli 1939-ben Angliába utazott: „Harminckilenc nyarán Angliában jártam, akkor épp tizenharmadszor, egy írországi barátnőmnél. Napokig nem olvastunk újságot. Mire megtudtam, hogy kitört a háború, végleg kint rekedtem. Így nem voltam itthon, amikor apám meghalt. Nem voltam hozzá elég jó. Most utólag megpróbálom.”⁶⁷

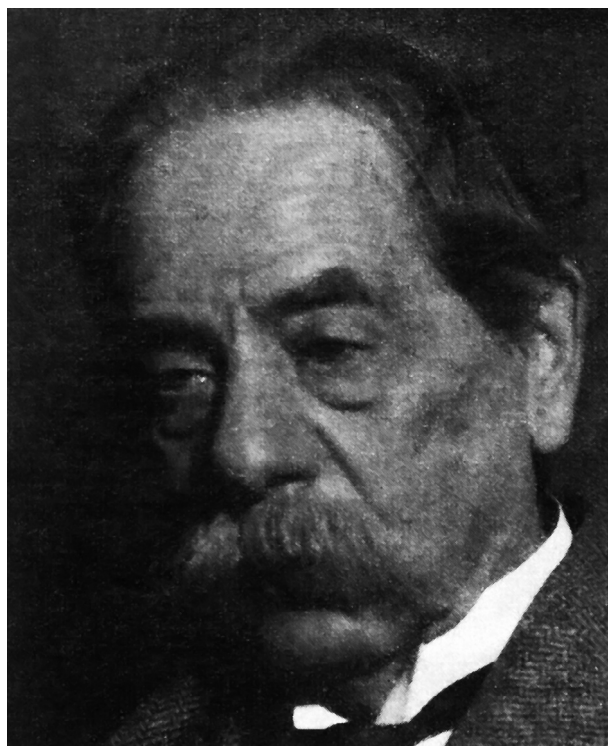
Marczali Henrik nyolcvannégy éves korában, 1940. július 21-én halt meg végelgyengülésben és prosztatatúltengésben a Szeretetkórházban.⁶⁸ Két nappal később temették el a Kozma utcai temetőben (5B-10-1).⁶⁹ Sírjára három évvel később helyezték sírkövet.

Marczali Henrik magyar történetíró, egyetemi tanár zsidó volt, amit nyíltan vállalt. Szülei büszke volt. Magyar-zsidó volt, aki magyar nemzethez tartozásának rendelte alá – az egyébként is általában keresztény minták alapján értelmezett – zsidó felekezeti hovatartozást. Úgy, mintha a zsidó vallás ugyanolyan vallásfelekezet volna, mint amilyen a református vagy az evangélikus.

A zsidó rituális közösség több évezredes, különféle hagyományok által értelmezett és megszentelt életvezetési szabályai és Marczali Henrik mindennapi munkája és kapcsolatrendszere nehezen lett volna összeegyeztethető egymással. A kettő közül ő a munkáját választotta, azt erkölcsi kötelezettségként végezte, és ez meghatározta életformáját.

Professzionális értelmiségi tevékenységéhez adaptálta, abba transzformálta az igazságkeresés és az erkölcsi elkötelezettség édesapjától és Kármán Mórtól tanult zsidó mintáit, szerepfelfogássá és önképpé alakította a próféta örökséget, a magyar nemzet fejlődésének normájává tette Izrael, Isten választott népe küldetését, a világ megjavítása, a cserépdarabokra szétesett egész összerakása, a *tikkun olam* feladatát.

A *másvkil* program valóra váltásában, az értelmiségi szerep kialakításában édesapja, majd Kármán Mór szerepfelfogását és értékelési mintáját követte, értelmezte át és alkalmazta. Hagyomány *vagy* korszerűség, partikularitás *vagy* egyetemesség vitájában a korszerűséget és az egyetemességet választotta. A haladó/neológ magyar-zsidó identitásminták közül azokat fogadta el, amelyek határozottan szemben álltak az asszimilációtól elhatárolódó, azt zsidó önfeladásnak bélyegző ortodoxiától, ultraortodoxiától és haszidizmustól. Utóbbi irányzatokat ő is, mint a neológok túlnyomó többsége, az elmaradottsággal és a műveletlenséggel azonosította. Úgy, mintha az egy másik, immár anakronisztikus, babonává csontosodott zsidó vallás lenne. Nem azonosult a palesztinai zsidóságnak, a *jisuvnak*, illetve a cionizmusnak azzal a programjával, amely az eu-

Marczali Henrik 75 éves korában. (Új Idők, 1931/4)

rópai antiszemitizmussal szemben a zsidó otthon, az *Erec Jisráel* (Izrael földje), a zsidó honfoglalás és nemzetvé válás megvalósítását tűzte ki célul. Nem zsidó, hanem magyar patrióta és nacionalista volt. Olyan, aki zsidó magyarként erkölcsi küldettként fogta fel hivatását.

„Ha a zsidók polgári jogainak elismerése feltételezi azt a kötelezettséget, hogy lemondjunk a judaizmus [a zsidó vallás] törvényeiről, inkább lemondunk a polgári jogokról” – foglalt állást a *básvkálá*, a zsidó felvilágosodás alapító atyja, Moses Mendelssohn a XVIII. század végén a korszerűség és a tradíció, az emancipáció és a zsidó identitás viszonyával kapcsolatban.⁷⁰ Ennek ellenére leszármazottai kitértek.

Marczali Henrik nem tért ki, nem tagadta meg ősei hitét, noha 1910-ben antiszemita hecckampány célpontjává vált, 1919 és 1924 között pedig kiszorították az egyetemről. Egész felnőtt életében a magyar-zsidók, a kongresszusi/neológ/haladó hitközség szellemi tekintélye és büszkesége maradt.

A marcali zsidó hitközséggel mindvégig kapcsolatban állt, a pesti hitközséghez fűződő kötelék pedig egyre inkább megerősödött, az egyetemről való eltávolítása után különösen. A Pesti Izraelita Hitközség fórumot, erkölcsi megbecsülést nyújtott számára, ő pedig a hitközség szemében az Izraelita

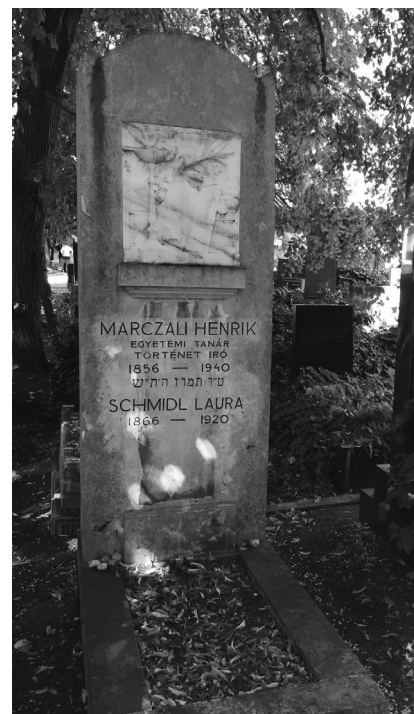

Marczali Henrik síremléke
(fotó: Jaros Gábor, 2016)

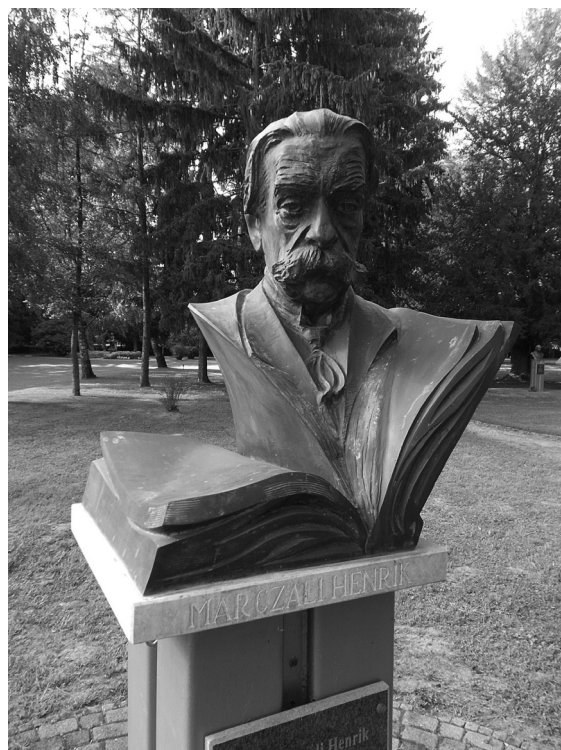
Marczali Henrik héber neve
síremléke hátoldalán
(fotó: Huszár Mihály, 2016)

Marczali Henrik és felesége
síremléke
(fotó: Rózsás Szabolcs, 2021)

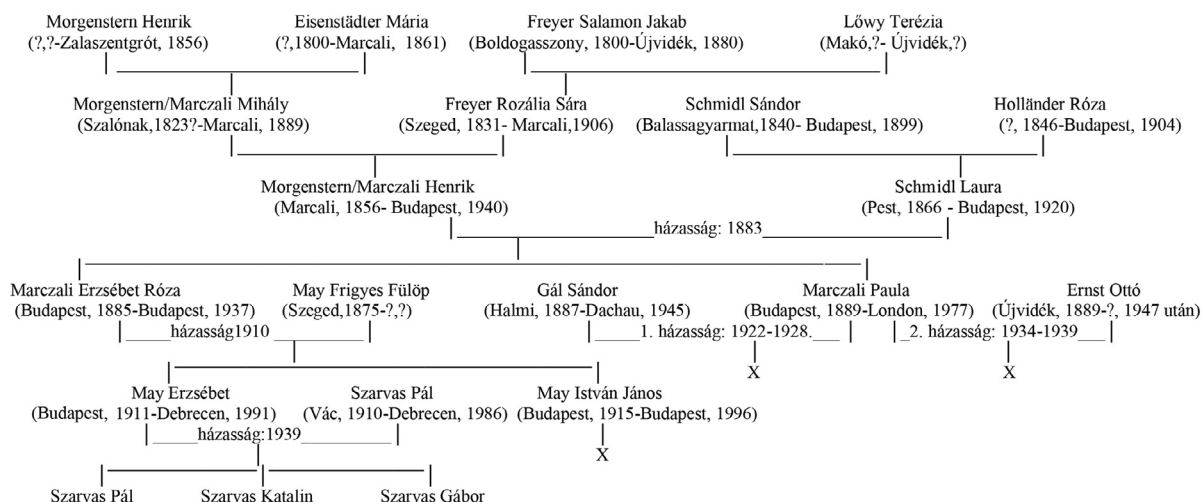

A marczali szülői házon lévő emléktábla
(fotó: Huszár Mihály, 2016)

Marczali Henrik szobra szülővárosában, Szórádi
Zsigmond alkotása, 2005 (fotó: Wikimedia Commons)

A Morgenstern/Marczali család leszármazása (Készítette: Huszár Mihály, 2021)¹

¹ A leszármazási tábla Huszár Mihály és Dénes Iván Zoltán kutatási adatai alapján készült.

Marczali Henrik családfája (készítette: Huszár Mihály)

Magyar Irodalmi Társulat és a Zsidó Szabadegyetem rendszeres előadójaként, a Magyar Zsidó Múzeum Egyesület és az Oklevélbizottság tisztségviselőjeként a haladó magyar zsidóság büszkesége, szellemi és erkölcsi tekintélye volt és maradt. Az *Egyenlőség*, a haladó/neológ felekezeti újság gyakran idézte szavait, és időről időre interjúkat készített vele. Élete utolsó évében, 1939-től kezdve, amikor immár szükségessé vált, a Szeretetkórházban ápolták. Ott hunyt el nyolcvannégy évesen.

Kozma utcai sírja identitásának mindkét elemét megjeleníti.⁷¹ A sírkő elülső oldalán, Telcs Ede reliefjén Marczali Henrik neve fölött világító olajlámpás, fóliánsok, homokóra, egy nyitott könyv és egy olajág jelképezi a történetírói szerepét, neve alatt hivatása (egyetemi tanár, történetíró), alatta pedig születésének és halálának éve olvasható. Ét éve halálának héber dátuma, feleségének neve, születésének és halálának éve is felkerült a kőre.

A sírkő másik oldalán Marczali héber neve, a Cvi ben Szará előtt álló, rövidített formula (מררה), amely a tanult, de nem rabbi zsidókra utalt, nem pusztán formalitás volt. Marczali *morénu báráv* (מרנו הרב), nagy tanító volt.⁷²

JEGYZETEK

- 1 Marczali 1881, 1884/1885, 1888; Marczali 1891; Marczali 1907; Marczali 1883, 1884, 1892; Marczali 1898–1905; Marczali 1911b.
- 2 Marczali 1877; Marczali 1882; Marczali 1899; Marczali 1910a; Marczali 1911a; Marczali 1910b; Marczali 1911c; Marczali 1913; Marczali 1917; Marczali 1927; Marczali 1930b.
- 3 Marczali 2000 (1929–1931).
- 4 Gooch 1913.
- 5 Az életmű áttekintése *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága* című, sajtó alatt lévő monográfiámon alapul.
- 6 Weber 1986, 1–281; Arendt 1978, 55–279, 252–286; Berlin 1981, 252–286; Karpman 1968; Karpman 1972.
- 7 Koestler 1950; Koestler 1955, 106–142; Koestler 2011.
- 8 Berlin 1951; Berlin 1981, 213–251, 252–286; Berlin 2009, 763–767.
- 9 Bibó 1948.
- 10 Marczali 2000, 26.
- 11 Marczali 1930a, 25.
- 12 Marczali 2000, 46. Vö. Marczali Póli 1973, 31, 32; Marczali 1930a, 25.
- 13 Marczali 2000, 59–60.
- 14 Marczali 2000, 60.
- 15 Goldziher 1984, 55–58.
- 16 Komlós 2008, 173–175.

- ¹⁷ Vö. Turán 2020.
¹⁸ Komlós 2008, 176.
¹⁹ Goldziher 1984, 339. Vö. Goldziher 1876, V. (Ajánlás).
²⁰ Komlós 2008, 178.
²¹ BFL VII.184.a – 1883 – 1303.
²² Marczali 2000, 220. Vö. Szabolcsi 1993, 59; továbbá: Groszmann 2021.
²³ Schönfeld 1927, 55.
²⁴ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S5HT-6LN9-16X?i=58> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)
²⁵ Marczali 2000, 113.
²⁶ Marczali 2000, 34.
²⁷ Marczali 2000, 31.
²⁸ Marczali 2000, 30–32.
²⁹ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S5HT-D47S-6N9?i=462> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)
³⁰ Schönfeld 1927, 55;
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S5HT-D47S-6N9?i=462> (Utolsó letöltés: 2021. július 20.); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S5HT-6LN9-16X?i=58>. (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)
³¹ MTAKIK Kt Ms 661/74.
³² Huszár Mihály (Marczali Múzeum) szóbeli közlése. Forrás: Dénes Veronika.
³³ Marczali 1898a.
³⁴ Felhívás 1910.
³⁵ Marczali 1930b.
³⁶ Marczali 1909.
³⁷ Marczali 2000, 187–194; Marczali Póli 1973, Bíró 1993, Szabó 2003, 154–209.
³⁸ Schönfeld 1928. Vö. Grünwald 1940; Komoróczy 2012, II. 275–276, 289–295.
³⁹ Grünwald 1940.
⁴⁰ Marczali 1921.
⁴¹ Uo., 2–3. Vö. Makkabeusok I., Polybios, 6.11–18; Flavius XII–XIII.
⁴² Marczali 1921. Vö. Makkabeusok II., 7.1–7.41. Vö. Héber Biblia II. Kései próféták, Dániel 12. 1–13 (1139–1141), Polybios, 6.11–18; Polübiosz 2011, Flavius XII–XIII.
⁴³ Marczali 1930a, 339. Vö. Komoróczy 2012, II. 347–354.
⁴⁴ Uo., 9.
⁴⁵ Uo., 9–12. Idézet: 12.
⁴⁶ Uo., 13. Vö. Komoróczy 2012, I. 258–262.
⁴⁷ Uo., 13.
⁴⁸ Uo., 14–15.
⁴⁹ Uo., 16.
⁵⁰ Uo., 17.
⁵¹ Marczali 1884, Marczali 1885.
⁵² Marczali 1898b, III/II.
⁵³ Marczali 1930a, 22–23.
⁵⁴ Uo., 23.
⁵⁵ Marczali 1898b, IV/II. Az 1790/91-diki országgyűlés.
⁵⁶ Marczali 1930a, 25–26.
⁵⁷ Uo., 31. Vö. Komoróczy 2012, I. 865–1098.
⁵⁸ Uo., 32–35.
⁵⁹ Marczali 1930b.
⁶⁰ Marczali Póli 1973, 72–73; Egyenlőség 1936, 11.
⁶¹ Vö. Friedman 1930, 125–149.
⁶² Vö. Winfield 2020. Köszönöm Balog Ivánnak, hogy elküldte a tanulmányt.
⁶³ Egyenlőség 1927.
⁶⁴ Egyenlőség 1936.
⁶⁵ Grünwald 1940, 138–139. Vö. Marczali 1930a.
⁶⁶ Marczali Póli 1973, 72–73.
⁶⁷ Fedor 1972. Az utalás: Marczali Póli 1973.
⁶⁸ BFL XXIII. 1a. 112, 661.
⁶⁹ Kozma utcai temetői karton.
⁷⁰ Magyarra fordítva idézte: Komoróczy 2012, II. 879. Az eredeti szöveg: Mendelssohn 1983, 200, fordítása: Mendelssohn 2011, 252–350.
⁷¹ A nemzethez tartozás felülírja a felekezethez tartozást – írta több helyen. A sírkő magyar felirata és a relief, valamint a héber felirat megjeleníti a magyar és a zsidó, a nemzet és a felekezet arányát identitásában.
⁷² Marczali Henrik síremléke. Kozma utcai temető, 5B-10-1.

FORRÁS-, IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Arendt 1978 = Arendt, Hannah: *The Jew as Pariah. Jewish Identity and Politics in the Modern Age*. Intr., ed. by Ron H. Feldman, New York, Grove Press.
 Berlin 1951 = Berlin, Isaiah: Jewish Slavery and Emancipation. *Jewish Chronicle*, 9/5, 17–19.
 Berlin 1981 = Berlin, Isaiah: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Ed. and with bibliography by Henry Hardy. Oxford, Oxford University Press.
 Berlin 2009 = Berlin, Isaiah: *Enlightening. Letters 1946–1960*. Ed. by Henry Hardy and Jennifer Holmes. London, Chatto & Windus.
 BFL VII.184.a – 1883 – 1303 = Budapest Főváros Levéltára. Marczali Henrik és Schmidl Laura házassági szerződése. Budapest, 1883. december 15.
 BFL XXIII.1a. 1940 = Budapest Főváros Levéltára. Polgári anyakönyv másodpéldányainak gyűjteménye. Halotti anyakönyvek. Budapest, XIV. kerület, halotti anyakönyv.
 Bibó 1948 = Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 10–11., 778–877.
 Bíró 1993 = Bíró Judit: A Singer–Marczali-ügy. Botrány három felvonásban. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1845–1991*. Összeállította: Gerő András. Budapest, T-Twins, 117–136.
 Egyenlőség 1927 = Két széderestén... Politikus, tudós és művész zsidó hitvallása a pesti hitközség széderjén. *Egyenlőség*, április 30., 7.
 Egyenlőség 1936. = Marczali nyolcvanéves. A világhírű mester hitvallása a magyar zsidóságról. *Egyenlőség*, 1936. március 26., 11.
 Fedor 1972. = Fedor: A történész leánya emlékezik (Interjú Marczali Pólival). *Magyar Nemzet*, 1972. július 25., 6.
 Felhívás 1910 = Felhívás Magyarország zsidó hitközségeihez, chevraíhoz és felekezeti testületeihez. Felhívás Magyarország zsidó hitfi polgáraihoz. *Egyenlőség*, 1910. július 10., 3–4.
 Fenyves 2010 = Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina.
 Flavius XI–XX = Flavius, Josephus: *A zsidók története*. Fordította Révay József. Budapest, Talentum, é.n.
 Flavius I–VII = Flavius, Josephus: *A zsidó báború*. Fordította Révay József. Budapest, Talentum, 1999.

- Friedman 1930 = Friedman Dénes: A zsidó történetírás irányelvei. *IMIT Évkönyv*, 125–149.
- Goldziher 1876 = Goldziher, Ignaz: *Der Mythos bei den Hebräern und seine Geschichtliche Entwicklung. Unterzungen zur Mythologie und Religionwissenschaften. Leipzig*, Brockhaus.
- Goldziher 1984 = Goldziher Ignác: *Napló*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Scheiber Sándor. Fordította Scheiber Sándorné Bernáth Livia. Budapest, Magvető.
- Gooch 1913 = Gooch, George Peabody: *History and Historians of the Nineteenth Century*. London, Longmans, Green and Company. Online: <https://archive.org/details/a585266900gocucoft> (Utolsó letöltés: 2022. február 18.)
- Groszmann 2021 = Groszmann Zsigmond: Válogatott történeti írásai 1–2. A zsidó XIX. század II. <https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/> (Utolsó letöltés: 2022. február 18.)
- Grünwald 1940 = Grünwald Fülöp: A magyar történelem zsidó művelői. *Ararát*, 135–140.
- Hameiri 2006 = Hameiri, Avigdor: *A daloló máglya*. Budapest, Múlt és Jövő (Hágár 5.).
- Hameiri 2009 = Hameiri, Avigdor: *A nagy örület*. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő (Hágár 10.).
- Hameiri 2021 = Hameiri, Avigdor: *A pokol legmélyén. Egy héber tiszt feljegyzései az orosz hadifogóságban*. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő (Hágár 11.).
- Héber Biblia = *Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia két kötetben*. Szerkesztette Raj Tamás. Budapest, Makkabi Kiadói Kft, 1994.
- Karpman 1968 = Karpman, Stephen B.: Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin* 26/7, 39–43. Online: <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. július 4.)
- Karpman 1972 = Karpman, Stephen B.: Eric Berne Memorial Scientific Award Lecture. <https://karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. július 4.).
- Koestler 1950 = Koestler, Arthur: Interview. *Jewish Chronicle*, 5 May.
- Koestler 1955 = Koestler, Arthur: *The Trail of the Dinosaur and Other Essays*. New York, Macmillan.
- Koestler 2011 = Koestler, Arthur: *Ígérlet és beteljesedés. A zsidó állam születésének története*. Fordította Makovecz Benjámin. Budapest, Noran Libro.
- Komlós 2008 = Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő.
- Komoróczy 2012 = Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II*. Pozsony Kalligram.
- Makkabeusok I = Makkabeusok I. könyve. <https://mek.oszk.hu/00100/00176/html/1mak.htm> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Makkabeusok II = Makkabeusok II. könyve. <https://mek.oszk.hu/00100/00176/html/2mak.htm> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1877 = Marczali, Heinrich: Über die Gesta Hungarorum des Anonymus Belae Regis Notarius. *Forschungen zur Deutschen Geschichte*, 1877, 623–638. Online: https://archive.org/details/bub_gb_QkwOAAAAYAAJ (Utolsó letöltés: 2021. február 18.).
- Marczali 1881–1884/1885–1888 = Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában I–III*. I. kötet. Budapest, Pfeifer Ferdinánd kiadása. II, III. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- Marczali 1882a = Marczali, Heinrich: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*. Berlin, Hertz.
- Marczali 1882b = Marczali Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1, 353–363.
- Marczali 1883–1884–1885 = Marczali Henrik: *Az újkor története. I. A reformatiotól a vesztfáliai békéig. II. A harminczéves háborútól a nagy francia forradalomig. III. A demokratikus mozgalmak és a francia forradalom kora*. Budapest, Mehner Mór. Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára VI–VIII. (Ribáry Ferenc – Molnár Antal – Marczali Henrik).
- Marczali 1885 = Marczali Henrik: Egy emlékirat II. József korából. *Magyar-Zsidó Szemle*, 2, 406–410.
- Marczali 1891 = Marczali Henrik: *Mária Terézia 1717–1780*. Budapest, a Magyar Történelmi Társulat kiadása – Franklin Társulat. (Magyar történeti életrajzok. Szerkesztette Szilágyi Sándor.) Online: <http://mek.oszk.hu/05700/05755/html> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1892 = Marczali Henrik: *A legújabb kor története 1825–1880*. Budapest, Révai testvérek kiadása. Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára IX. (Ribáry Ferenc – Molnár Antal – Marczali Henrik). Online: <https://archive.org/details/legujabbkorrtr00marcuoft> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.).
- Marczali 1895 = Marczali Henrik: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*. In: Frölich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza – Marczali Henrik: *Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest, Athenaeum. (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. I–X., I.) Online: <https://mek.oszk.hu/00800/00895/html/> (Utolsó letöltés: 2022. február 18.)
- Marczali 1896 = Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában (1058–1501)*. Budapest, Athenaeum. (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. I–X., II.) Online: <https://mek.oszk.hu/00800/00895/html/> (Utolsó letöltés: 2022. február 18.)
- Marczali 1898a = Marczali Henrik: Előszó a Világtörténethez. In: *Nagy képes világtörténet I–XII*, I. kötet. Budapest, Franklin. Online: <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1898b = Marczali Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815*. Budapest, Athenaeum. (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. I–X., VIII.) III/II. Reformok az egyház terén. <https://mek.oszk.hu/00800/00895/html/> (Letöltés: 2021. december 8.).
- Marczali 1898–1905 = Marczali Henrik (szerk.): *Nagy képes világtörténet I–XII*. Budapest, Franklin Társulat –

- Révai testvérek. Online:
<http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/>
(Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1899a = Marczali, Henrik: Les relations de la Dalmatie et de la Hongrie du XI-e au XIII-e siècle. *Revue d'Histoire Diplomatique*, 67–88.
- Marczali 1899b = Marczali, Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában. *Magyar-Zsidó Szemle*.
- Marczali 1909 = Marczali, Henrik felköszöntője. *Egyenlőség*, december 19. 7–8. Online:
<https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1909/12/19/01/article/9/?srpos=5e3e-----en-20-egy-1-img-txIN%7ctx:TI-Marczali+Henrik+1909> (Utolsó letöltés: 2021. január 26.)
- Marczali 1910a = Marczali, Heinrich: *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). (Das öffentliche Recht der Gegenwart.)
- Marczali 1910b = Marczali, Henry: *Hungary in the Eighteenth Century*. Introductory Essay on the Earlier History of Hungary by Harold W. V. Temperley. Cambridge, M. A. Fellow of Peterhouse – Cambridge University Press. Online:
<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.505416>
(Utolsó letöltés: 2021. február 18.)
- Marczali 1911a = Marczali, Heinrich: *Ungarisches Verfassungsrecht*. Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). (Das öffentliche Recht der Gegenwart.) Online:
<https://archive.org/details/ungarischesverfa00marc> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1911b = Marczali, Henrik: *Magyarország története*. Budapest, Athenaeum. (Műveltség Könyvtára). Online:
http://mek.oszk.hu/15700/15724/pdf/15724_1.pdf és
http://mek.oszk.hu/15700/15724/pdf/15724_2.pdf
(Utolsó letöltés: 2022. február 18.)
- Marczali 1911c = *The Letters and Journal (1848–1849) of Count Charles Leiningen-Westerburg General in the Hungarian Army*. Ed. with and intr. by Henry Marczali. London, Duckworth & Company, 330. Online:
<https://archive.org/details/lettersjournalof00lein>
(Utolsó letöltés: 2022. február 18.)
- Marczali 1913 = Marczali, Henry: Count István Széchenyi and England. *Contemporary Review*, 103, 5, 659–667.
- Marczali 1915 = Marczali, Henrik: A jövő küzdelmei felé. *Egyenlőség*, október 31., 14.
- Marczali 1917 = Marczali, Heinrich: Vitam et sanguinem! *Historische Zeitschrift*, 413–431.
- Marczali 1921 = Marczali, Henrik: Hellenizmus, zsidóság és Róma. *Egyenlőség*, december 24. 2–3. Online:
<https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1921/12/24/01/article/4?e=-----en-20-1-img-txIN%7ctx:TI-Egyenl%5c%91s%5c%a9g%2c+1921+december+24.+-----1> (Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1927 = Marczali, Henri: Hongrie. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926*. Paris, Felix Alcan. Tome I. 209–218.
(Bibliothèque de la Revue Historique.)
- Marczali 1930a = Marczali, Henrik: A föld az ember. *Évkönyv*. Budapest, Magyar Izraelita Irodalmi Társulat, 9–35. Online: <http://real-j.mtak.hu/7876/1/imit1930.pdf>
(Utolsó letöltés: 2021. december 8.)
- Marczali 1930b = Marczali, Henrik: Recepció. *Egyenlőség*, február 7.
- Marczali 1930c = Marczali, Henry: A Hungarian Magnate at Cambridge in 1787. *Cambridge Historical Journal*, 3, 2, 212–217.
- Marczali 2000 (1929–1931) = Marczali, Henrik: *Emlékeim*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Gunst Péter. Budapest, Múlt és Jövő. (Nyugat, 1929, 1931)
- Marczali Póli 1973 = Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, Auróra Kiskönyvek.
- Mendelssohn 1983 = Mendelssohn, Moses: *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum. Gesammelte Schriften. Jubiläumsausgabe. Band 8. Schriften zum Judentum II*. Hrg. Von Alexander Altmann. Stuttgart, Frommann–Holzboog.
- Mendelssohn 2011 = Mendelssohn, Moses: *Jeruzsálem: írások zsidóvágról, kereszténységről és vallási türelemről*. Fordította Kisbali László. Budapest, Atlantisz.
- MTAKIK Kt Ms 661/74 = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Ms 661/74. May Frigyesné Marczali Erzsébet. Gyászjelentés. Budapest, 1937. március 1.
- Polübiosz 2011 = *Az államformák változásának elmélete és a kevert államforma*. In: Németh György (Szerk.): *Görög-római szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris.
- Polybiosz 6.11-18 =
https://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/polybius/6*.html (Utolsó letöltés: 2021. december 10.)
- Schönfeld 1927 = Schönfeld József: *Harcban a zsidósággért. Összegyűjtött írásai 1908–1927*. Budapest, Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Rt. Online:
https://mtadportal.extra.hu/books/schonfeld_jozsef_harcban_a_zsidosagert.pdf. (Utolsó letöltés: 2021. július 20.)
- Silber 1992 = Silber, Michael K.: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: the Invention of a Tradition*. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition: Jewish Continuity since Emancipation*. New York – Jerusalem, The Jewish Theological Seminary in America, 23–84.
- Silber 2020 = Silber, Michael K.: The Congress of 1868–69 and the Fragmentation of Hungarian Jewry: A Quantitative Study. *Jewish Culture and History*, 21 (3), 1–10.
- Szabó 2003 = Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum.
- Szabolcsi 1993 = Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1951). Emlékezések, dokumentumok*. Szabolcsi Miklós előszavával. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Turán 2020 = Turán Tamás: Richtmann Mózes vitája Kecskeméti Lipóttal a zsidóság útjáról. In: *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Budapest, Ráció, 160–177.
- Weber 1986 = Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie 3*. Tübingen, Mohr (Siebeck).
- Winfield 2020 = Winfield, Paige Taylor: Rereading Durkheim in Light of Jewish Law: a Traditional Rabbinic Thought-model Shapes High Scholarship. *Theory and Society*, 49, 563–595